

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
(7002, 2007)

Σύγχρονες ανάγκες κοινωνικής φροντίδας

ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΚΟΙΝΩ.ΠΟΛΙΤΙ.Α ΚΡΗΤΗΣ - Π.Τ.Κ.Σ.Κ.Λ.Ε

Οι σχέσεις των διαζευγμένων πατέρων με τα παιδιά τους: προβλήματα και κοινωνικές παρεμβάσεις

Κοκκινάκη Θεανώ
Μαρκοδημητράκη Μαρία

Εισαγωγή

Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ θεωρητικής εργασίας είναι η ανάλυση των προβλημάτων που αφορούν στη σχέση του διαζευγμένου πατέρα με τα παιδιά του και ο προσδιορισμός ενός κεντρικού άξονα κοινωνικής παρέμβασης, με σκοπό τη διατήρηση της σχέσης αυτής μετά το διαζύγιο, προς όφελος της ευημερίας των παιδιών, των ίδιων των πατέρων και της διαζευγμένης οικογένειας. Μια συνολική και συγκριτική θεώρηση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα προβλήματα των πατέρων που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους, ορίζονται από τη σχέση μεταξύ των πρώην συζύγων, έτσι όπως, εν μέρει, διαμορφώνεται από την άνιση κατανομή των δικαιωμάτων τους. Τα προβλήματα των πατέρων που έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους, σχετίζονται κυρίως με συναισθηματικές δυσκολίες, που απορρέουν από τις συγκρούσεις μεταξύ των απαιτήσεων του παρελθόντος και του μέλλοντος, μεταξύ των αναγκών των πατέρων και των παιδιών και μεταξύ των παραδοσιακών ορίων των ρόλων των δύο φύλων. Η ανάγκη επαναπροσδιορισμού της πατρικής εμπλοκής, μέσα από τον επανακαθορισμό της σχέσης μεταξύ των πρώην συζύγων και της γονικής ταυτότητας τους πατέρα, θεωρούμε ότι θα πρέπει να αποτελέσει τον κεντρικό άξονα της κοινωνικής παρέμβασης, που θα προάγει τη σχέση πατέρα-παιδιού μετά το διαζύγιο.

Παρά τον έντονο ρυθμό αύξησης των διαζυγίων και την πληθώρα ερευνών που αφορούν στις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιδράσεις τους στα παιδιά και στις μοναχικές μητέρες τα τελευταία 30 χρόνια¹, τα προβλήματα των διαζευγμένων πατέρων και η επίδρασή τους στη μεταβαλλόμενη σχέση πατέρα-παιδιού παραμένουν αδιευκρίνιστα και αποτελούν

¹ Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι η πληθώρα αυτών των ερευνών δεν είναι αδικαιολόγητη, δεδομένης της θέσης της μητέρας ως κηδεμόνα του παιδιού – κατά πλειοψηφία – και της παρεπόμενης αποκλειστικής και καθημερινής ευθύνης της στην διαδικασία λήψης αποφάσεων, στην καθημερινή φροντίδα και ανατροφή του παιδιού (Seagull & Seagull, 1977).

αντικείμενο συστηματικής έρευνας μόνο τα τελευταία 10 χρόνια (Arditti, 1990; Bloir, 2004; Katz, 1979; McKenry & Price, 1992; Meyer & Garasky, 1993; Muir, 1977; O'Brien, 1982; Seagull & Seagull, 1977; Tedder, Libbee & Scherman, 1981). Ο σκοπός της παρούσας θεωρητικής εργασίας είναι η ανάλυση των προβλημάτων που επιδρούν άμεσα ή έμμεσα στην σχέση των διαζευγμένων πατέρων με τα παιδιά τους και ο προσδιορισμός ενός κεντρικού άξονα κοινωνικής παρέμβασης για τη διατήρηση ή ακόμα και της ενδυνάμωση την σχέσης αυτής μετά το διαζύγιο.

Στην ευρεία κοινωνικο-ψυχολογική θεώρηση, το διαζύγιο αποτελεί μια πολυσύνθετη διαδικασία (Χατζηχρήστου, 1999), μια αλληλουχία εμπειριών, μια μεταβατική περίοδο, που οδηγεί στο τέλος μιας οικογενειακής κρίσης, στην παύση / λύση της έγγαμης συμβίωσης συζύγων και παιδιών (Parke, 1981) και στην τροποποίηση – αλλά όχι διάλυση – της συζυγικής σχέσης (Arditti & Kelly, 1994). Αυτή η τροποποίηση της συζυγικής σχέσης συνοδεύεται αναπόφευκτα από ριζικές ή μερικές, ποιοτικές και ποσοτικές μεταβολές στη σχέση πατέρα-παιδιού, που απορρέουν άμεσα ή έμμεσα από μια πληθώρα αλληλοεξαρτώμενων παραγόντων. Κάποιοι από τους παράγοντες αυτούς αφορούν στην ίδια την προσωπικότητα του πατέρα, που με την σειρά της θα καθορίσει, σε ένα βαθμό, την εμπειρία του διαζυγίου, την αντίληψη που έχει ο ίδιος για τον πατρικό του ρόλο, την προσαρμογή του στη νέα κατάσταση, τη συναισθηματική σταθερότητα, την ταυτότητα και τη σαφήνεια του γονικού ρόλου. Άλλοι παράγοντες αφορούν στα χαρακτηριστικά των παιδιών της διαζευγμένης οικογένειας, όπως ο αριθμός, το φύλο, η ηλικία, το ταμπεραμέντο, ο τρόπος κατανόησης του διαζυγίου, οι αντιδράσεις τους στην πατρική εμπλοκή και η εκτίμηση που έχουν για τον πατέρα ως άτομο. Μια τρίτη ομάδα παραγόντων αφορούν στο μικροσύστημα των στενών και ευρύτερων οικογενειακών / κοινωνικών σχέσεων (οι σχέσεις των πρώην συζύγων, η θέση του πατέρα κατά την διαδικασία του χωρισμού, το πρότυπο μετάβασης στην πατρότητα, η ενθάρρυνση / υποστήριξη από ευρύτερο οικογενειακό, φιλικό ή επαγγελματικό περιβάλλον), ενώ μια τέταρτη ομάδα σχετίζεται με το μακροσύστημα των δικαστικών διευθετήσεων (ποιος γονέας έχει την επιμέλεια των παιδιών, η ικανοποίηση του πατέρα από τις δικαστικές διευθετήσεις, που αφορούν στην οικονομική υποστήριξη των παιδιών και στα δικαιώματα επαφής κ.α.) (Arditti & Kelly, 1994; Atkin & Rubin, 1976; Barber, 1994; Bowman & Ahrons, 1985; Devlin & Brown, 1992; Dudley, 1991; Frieman, 1994; Hipgrave, 1982; O'Brien, 1982; Stone & McKenry, 1998).

Θεωρούμε ότι τέσσερις κύριες αντιφάσεις βρίσκονται πίσω από την περιορισμένη έρευνα που αφορά στους διαζευγμένους πατέρες: α) παρά το γεγονός ότι η έρευνα που αφορά στο διαζύγιο και στη «νέα» πατρότητα ανθίζει, οι διαζευγμένοι πατέρες παραμένουν ένας παραμελημένος πληθυσμός στην βιβλιογραφία, β) παρά την άγνοια που έχουμε για τις πατρικές μονογο-

νικές οικογένειες – πιθανόν λόγω της μειοψηφίας τους- ο ρυθμός αύξησής τους είναι μεγαλύτερος από εκείνον των μητρικών μονογονικών οικογενειών, γ) τη στιγμή της δημόσιας ενθάρρυνσης για αυξημένη εμπλοκή των αντρών στην ανατροφή των παιδιών τους, οι πατέρες έρχονται αντιμέτωποι με αντιφατικά μηνύματα από τις οικογένειες και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης σχετικά με τις ευθύνες τους για τα παιδιά που δεν ζουν μαζί τους, και δ) παρά την ανάδυση θεραπευτικών μοντέλων που βασίζονται στην εμπλοκή όλων των μελών του οικογενειακού συστήματος στη θεραπευτική διαδικασία, η πρακτική της κοινωνικής εργασίας εξακολουθεί να αποκλείει τους πατέρες (Hamner & Turner, 1992; Kruk, 1994; Meyer & Garasky, 1993; Seltzer, 1991).

Πιθανόν αυτός ο αποκλεισμός, η περιθωριοποίηση ή η υποτίμηση της σημασίας των διαζευγμένων πατέρων από την έρευνα των κοινωνικών επιστημών να προέρχεται από: α) την κατά το παρελθόν υποτίμηση του πατρικού ρόλου στην ανάπτυξη των παιδιών, β) συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών διαδικασιών συμβουλευτικής στην κοινωνική εργασία και την απώλεια ταύτισης μεταξύ των θεραπευτικών αναγκών των διαζευγμένων πατέρων και των μεθόδων κοινωνικής εργασίας, γ) ορισμένα χαρακτηριστικά των αντρών και ιδιαίτερα των πατέρων, όπως απροθυμία συμμετοχής σε συζητήσεις που αφορούν προσωπικά θέματα και συναισθήματα, αυτεπάρκεια και επιθυμία για ανεξάρτητη λύση προβλημάτων, δ) την ανάλυση και επανεξέταση των επιδράσεων του διαζυγίου στα παιδιά μέσα στο πλαίσιο της μονογονεϊκής μητρικής οικογένειας, εφόσον περίπου στο 80% των διαζυγίων την επιμέλεια έχει η μητέρα (Frieman, 1994; Kruk, 1994; Marsh, 1987).

Στην βάση των σύγχρονων δεδομένων, η κατανόηση των δυναμικών της πατρικής εμπλοκής στην ζωή των παιδιών μετά το διαζύγιο είναι σημαντική για τους εξής λόγους: α) ένα αυξανόμενο ποσοστό παιδιών θα βιώσουν το διαζύγιο των γονέων κατά την παιδική ηλικία, β) ο ρόλος του πατέρα στην ανάπτυξη των παιδιών είναι πλέον ξεκάθαρα σημαντικός, γ) παρά τα αντιφατικά ευρήματα και μια πληθώρα μεσολαβητικών παραγόντων, η επαφή των παιδιών και με τους δύο γονείς αλλά και με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια τους (συνήθως τον πατέρα) έχει συσχετιστεί με την ψυχολογική προσαρμογή και την συναισθηματική ευημερία των παιδιών μετά το διαζύγιο, δ) οι άντρες φαίνεται να υποφέρουν περισσότερο από το διαζύγιο από ότι πιστεύαμε κατά το παρελθόν, κάτι το οποίο μπορεί, εν μέρει, να οφείλεται στην τροποποίηση της εμπλοκής τους στον γονικό ρόλο με επακόλουθα αισθήματα της ενοχής, της κατάθλιψης και της απώλειας αυτο-εκτίμησης, ε) οι έρευνες που βασίζονται σε δεδομένα που προέρχονται άμεσα από τους πατέρες – σε αντίθεση με τα δεδομένα που προέρχονται από τις αναφορές των μητέρων – υποδηλώνουν ότι οι πατέρες επιθυμούν να βλέπουν τα παιδιά τους για μεγαλύτερες περιόδους και να εμπλέκονται στη ζωή τους, στ) η

συχνή επαφή πατέρα-παιδιού έχει συσχετιστεί με αισθήματα ικανότητας και αυξημένης αυτο-εκτίμησης για τους ίδιους τους πατέρες, η) η οικονομική υποστήριξη των παιδιών και το μοίρασμα των γονικών ευθυνών έχουν συσχετιστεί με το βαθμό της πατρικής εμπλοκής στη ζωή των παιδιών τους μετά το διαζύγιο (Amato, 1993; Arditti, 1990; Arditti & Keith, 1993; Campbell & Pike, 1998; Kruk, 1994; Parke, 1981).

Προβλήματα που επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα την σχέση των διαζευγμένων πατέρων με τα παιδιά τους

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι διαζευγμένοι πατέρες στις σχέσεις με τα παιδιά τους, είναι σημαντικό να ορίσουμε την εξέλιξη του συναισθηματικού πλαισίου αυτής της μεταβατικής περιόδου. Μέσα από μια μακρά διαδικασία κοινωνικοποίησης και συναισθηματικής ανάπτυξης, που ξεκινάει νωρίς στην ζωή, τα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους άντρες, όπως η ανεξαρτησία, η επιθετικότητα και η ανταγωνιστικότητα, αντανακλούν την ικανότητα και τη λογική. Στα πλαίσια του δυτικού πολιτισμού, ο τρόπος ανατροφής των αγοριών ενισχύει την καταπίεση της έκφρασης των συναισθημάτων τους και ανταμείβει την εξωτερική εκδήλωση της αίσθησης του ελέγχου, της δύναμης και της σκληρότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι άντρες δεν εκπαιδεύονται στην ενδοσκόπηση ή στην επικοινωνία που θα τους έδιναν την δυνατότητα στενότερων σχέσεων. Έτσι, οποιαδήποτε έκφραση συναισθημάτων από το μέρος των αντρών μπορεί να υποδηλώνει την ευπάθεια και την αδυναμία τους. Παρεπόμενο είναι ότι μέχρι την ενηλικίωσή τους οι άντρες μαθαίνουν να «προσποιούνται», κάτι το οποίο τους κάνει, από τη μια πλευρά, να προστατεύουν τον εαυτό τους, και από την άλλη, να παρουσιάζονται ως «ανάπηροι» μέσα στη συζυγική σχέση που απαιτεί έντονη συναισθηματική έκφραση και εκπλήρωση. Έτσι, δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι το διαζύγιο έχει πιο σοβαρές προσωπικές και συναισθηματικές επιπτώσεις στους άντρες συγκριτικά με τις γυναίκες. Οι άντρες, κατά την περίοδο του πραγματικού χωρισμού, βιώνουν μια πληθώρα αρνητικών συναισθημάτων και μια σοβαρή επιδείνωση της υγείας τους. Πιο συγκεκριμένα, οι άντρες υποφέρουν από προβλήματα ύπνου, μειωμένη ενέργεια, μειωμένη όρεξη, υπερβολική κούραση, σφιγμένους μύες, πονοκεφάλους και κλάμα που οδηγούν σε κατάθλιψη. Οι συναισθηματικές επιπτώσεις αυτής της κατάστασης συνοψίζονται σε διαταρακτικά όνειρα, απώλεια κινήτρων, αίσθηση αυτο-βοήθειας για το μέλλον, χαμηλή αυτο-εκτίμηση, έλλειψη αυτο-αξίας, συναισθηματική σύγκρουση θυμού, συμπόνιας, λύπης, ενοχής, αγάπης και συγχώρεσης, και ταυτόχρονα, σε πιο σοβαρές καταστάσεις, σκέψεις ανθρωποκτονίας και αυτοκτονίας (Broderick, 1992; Campbell & Pike, 1998;

Hetherington, Law & O'Connor, 1993; Knox, 1988; Kruk, 1994; Seagull & Seagull, 1977).

Κυρίαρχο στοιχείο της συναισθηματικής επίπτωσης του διαζυγίου αποτελεί η αίσθηση της απώλειας με επακόλουθο τη θλίψη και το πένθος (Κίρκ, 2002). Η διαδικασία αυτή αφορά στην απώλεια των φιγούρων προσκόλλησης, της προγενεστέρα ορισμένης κατάστασης και των ρόλων (σύζυγος, πατέρας, φίλος, προμηθευτής) και της ταυτότητας που συνεπάγονται οι αλλαγές αυτές. Όταν οι απώλειες αυτές συνοδεύονται από την απώλεια του προηγούμενου τρόπου ζωής και της οικογενειακής οικίας, τότε ο διαζευγμένος πατέρας αντιμετωπίζει έντονη ευπάθεια και ψυχολογικό στρες (Rutter, 1987 παραπομπή από τους Campbell & Pike, 1998). Πέρα από τα ποικίλα αίτια ή αφορμές που οδηγούν στο διαζύγιο (Broderick, 1986; Hetherington, Law & O'Connor, 1993; Strong & DeVault, 1992), κατά την διάρκεια των πρώτων 3-4 μηνών που ακολουθούν το χωρισμό, ο άντρας βρίσκεται σε μια κατάσταση σοκ, δυσπιστίας ή άρνησης για το συζυγικό χωρισμό, πιθανόν εξαιτίας του γεγονότος ότι, για την συντριπτική πλειοψηφία, ο χωρισμός αποτελεί μια απρόσμενη και ανεπιθύμητη εμπειρία. Κάποιοι διαζευγμένοι άντρες βιώνουν όλα τα στάδια της διαδικασίας του πένθους (εκτός από το τελικό στάδιο της αποδοχής) μέσα σε ένα διάστημα μίας εβδομάδας, μιας μέρας ή ακόμα και μιας ώρας εντός των πρώτων 3-4 μηνών που ακολουθούν του χωρισμού. Κάποιοι άντρες παραμένουν θυμωμένοι και εξακολουθούν να κατηγορούν τις πρώην συζύγους τους για κάποιο διάστημα ή ακόμα και χρόνια μετά το χωρισμό. Αυτός ο θυμός μπορεί να εκδηλώνεται μέσα στις διαπραγματεύσεις που αφορούν περιουσιακά θέματα, θέματα επαφής με τα παιδιά και η εκδήλωση του μπορεί να είναι επικίνδυνη, όταν κατευθύνεται προς τη σύζυγο ή τα παιδιά (Campbell & Pike, 1998).

Επειδή η ετερογένεια των διαζευγμένων πατέρων ως προς τον βαθμό εμπλοκής τους στην φροντίδα των παιδιών τους (Kruk, 1994), οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην ανάθεση της γονικής επιμέλειας (Bowman & Ahrons, 1985), η παρακάτω παρουσίαση επιβάλλει την διάκριση μεταξύ των πατέρων που έχουν και εκείνων που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η φυσική επαφή πατέρα-παιδιού ή η συνύπαρξή τους στον ίδιο χώρο (στην περίπτωση της πατρικής επιμέλειας) δεν συνεπάγεται απαραίτητα και συναισθηματική εμπλοκή. Συμπληρωματικά, η εξ' αποστάσεως ή η περιστασιακή επαφή πατέρα - παιδιού (στην περίπτωση της μητρικής επιμέλειας) δεν αποκλείει την διατήρηση, ενδυνάμωση ή ακόμα και την σύναψη μιας ουσιαστικής σχέσης.

Ο πατέρας που έχει την επιμέλεια των παιδιών του

Στη βιβλιογραφία², η κατηγορία των πατέρων που έχουν την επιμέλεια των παιδιών (custodial fathers) συμπεριλαμβάνει: α) το μοναχικό πατέρα (single/lone/solo father), δηλαδή τον άντρα που εκούσια ή ακούσια έχει αποδεχθεί την κύρια ευθύνη της ανατροφής των παιδιών του, για τουλάχιστον 5 ημέρες την εβδομάδα, παρά το γεγονός ότι κάποιοι συγγραφείς συμπεριλαμβάνουν στην κατηγορία αυτή και τους άντρες που έχουν μόνιμο συγκάτοικο ή ακόμα και τους πατέρες που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους (Ferri, 1973; Gatley & Koulack, 1979, παραπομπές από τον Hirsgraves, 1982; Bloir, 2004). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ορισμός και ιδιαίτερα ο όρος «μοναχικός πατέρας» μπορεί να είναι παραπλανητικός ή μη αντιπροσωπευτικός για αυτή την κατηγορία των διαζευγμένων πατέρων, παρά για τους χήρους, τους ανύπαντρους ή εκείνους που αποφασίζουν να υιοθετήσουν ένα παιδί. Αυτό συμβαίνει, επειδή ο ίδιος όρος μπορεί να υποδηλώνει ότι οι άντρες αυτοί έχουν αναλάβει την φροντίδα και ανατροφή των παιδιών τους χωρίς τη βοήθεια της μητέρας, κάτι το οποίο μπορεί να μην αληθεύει δεδομένου ότι στην πλειοψηφία των περιπτώσεων η πατρική επιμέλεια αποδίδεται μετά από αμοιβαία συμφωνία παρά μετά από δικαστική διαμάχη (Blair, 2004), και β) τον πατέρα που έχει την κοινή επιμέλεια (joint custody) των παιδιών με την πρώτη σύζυγό του. Παρά το γεγονός ότι οι δύο μορφές και τα πλεονεκτήματα της κοινής επιμέλειας³ μας κάνουν να πιστεύ-

² Το φαινόμενο των πατρικών μονογονικών οικογενειών δεν είναι νέο αλλά τα ποσοστά της συγκεκριμένης οικογενειακής δομής έχουν αυξηθεί τα τελευταία χρόνια (Teddler, Libbee, & Scherman, 1981). Το 1995 το 15% των μονογονικών οικογενειών (1.7 εκατομμύρια) ήταν πατρικές, ποσοστό που αντιπροσωπεύει μια αύξηση 330% από το 1970. Την ίδια περίοδο, 2.5 εκατομμύρια παιδιά ζούσαν αποκλειστικά με τον πατέρα τους (Blair, 2004). Ο ρυθμός αύξησης των πατρικών μονογονικών οικογενειών είναι πολύ μεγαλύτερος από εκείνον των μητρικών μονογονικών οικογενειών (Hamner & Turner, 1992; Meyer & Garasky, 1993) κάτι το οποίο οφείλεται σε ένα συνδυασμό παραγόντων, όπως στην εκρηκτική αύξηση των διαζυγίων, σε νομικά ζητήματα (στην καθιέρωση νόμων που ενθαρρύνουν τα διαζύγια με κοινή συναίνεση, στην απόδοση επιμέλειας ανεξάρτητα από το γονικό φύλο, στο ενδιαφέρον των δικαστικών αποφάσεων στις επιθυμίες των παιδιών, στον αυξανόμενο αριθμό των διευθετήσεων που αφορούν στην κοινή επιμέλεια), στην συμπεριφορά των σύγχρονων μητέρων (η προτίμησή τους για επαγγελματική σταδιοδρομία σε σχέση με την ενασχόλησή τους με οικογενειακά θέματα, ο δεύτερος γάμος, ή οι ψυχιατρικές και φυσικές τους παθήσεις) και στη συμπεριφορά των σύγχρονων πατέρων με την αυξανόμενη επιθυμία τους να αναλάβουν την φροντίδα των παιδιών τους (Mendes, 1976, παραπομπή από την Χατζηχρήστου, 1999; Hetherington, Law & O'Connor, 1992; Blair, 2004; Jorgensen, 1986; Hamner & Turner, 1992).

³ Υπάρχουν δύο μορφές κοινής επιμέλειας, η νομική (legal joint custody) και η φυσική (physical joint custody). Στην κοινή νομική επιμέλεια τα παιδιά ζουν με τον ένα γονέα αλλά οι γονείς μοιράζονται από κοινού αποφάσεις που σχετίζονται με την εκπαίδευση, την θρησκευτική μόρφωση και γενικά την ανατροφή του παιδιού. Στην κοινή φυσική επιμέλεια, τα παιδιά ζουν και με τους δύο γονείς κατανέμοντας τον χρόνο τους σε δύο σπίτια (Strong & DeVault, 1992).

Τα πλεονεκτήματα της κοινής επιμέλειας συνοψίζονται ως εξής: α) η δυνατότητα των γονέων να συνεχίσουν τον γονεϊκό ρόλο και τις σχέσεις μεταξύ τους και με τα παιδιά

ουμε ότι οι δύο αυτές υποκατηγορίες αντρών θα βιώνουν διαφορετικά τη σχέση με τα παιδιά τους, στην παρακάτω παρουσίαση δεν θα γίνει διάκριση μεταξύ αυτών των υποκατηγοριών. Ο χειρισμός αυτός οφείλεται: α) στην κατάρριψη του μύθου ότι όλοι οι γονείς που έχουν την κοινή επιμέλεια των παιδιών τους είναι φιλικοί μεταξύ τους ή μοιράζονται πραγματικά τις ευθύνες για την ανατροφή τους (Ahrons, 1979, 1980, παραπομπή από τους Bowman & Ahrons, 1985), και β) στο κυριότερο μεθοδολογικό πρόβλημα των σχετικών ερευνών που αφορά στην αυτο-επιλογή της κοινής επιμέλειας (εκούσια επιλογή για κοινή επιμέλεια). Αυτού του είδους η αυτο-επιλογή καθιστά αδύνατη τη διερεύνηση του κατά πόσο οι πατέρες που ήδη εμπλέκονταν στην ανατροφή των παιδιών τους πριν το διαζύγιο, επιλέγουν την κοινή επιμέλεια ή η κοινή επιμέλεια ενθαρρύνει την πατρική εμπλοκή μετά το διαζύγιο (Bowman & Ahrons, 1985).

Μέσα από τα σχετικά ερευνητικά και θεωρητικά δεδομένα, τα αλληλοεξαρτώμενα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πατέρες που αναλαμβάνουν την αποκλειστική ή την κοινή επιμέλεια των παιδιών τους, συνοψίζονται στα εξής σημεία: (Hipgrave, 1982; Hamner & Turner, 1992; Hetherington, Law & O'Connor, 1993; Meyer & Garasky, 1993; O'Brien, 1982; Tedder, Libbee & Scherman, 1981): α) οικονομικά προβλήματα, β) και επαγγελματικά προβλήματα, γ) προβλήματα χρόνου, και δ) συναισθηματικές δυσκολίες.

Τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι πατέρες που αναλαμβάνουν την αποκλειστική ή την κοινή επιμέλεια των παιδιών τους αφορούν είτε στο μέγεθος του οικογενειακού εισοδήματος, είτε στον τρόπο διαχείρισής του.

Η μείωση του μεγέθους του οικογενειακού εισοδήματος στις πατρικές μονογονικές οικογένειες μπορεί να είναι άμεση και έμμεση. Παρά την οικονομική ασφάλεια των διαζευγμένων πατέρων σε σχέση με τις μητέρες της αντίστοιχης κατηγορίας (λόγω υψηλότερου εισοδήματος και καλύτερης εκπαιδευτικής κατάρτισης), μια άμεση μείωση τους εισοδήματος των πατρικών μονογονεϊκών οικογενειών μπορεί να οφείλεται είτε στον περιορισμό των υπερωριών, είτε στην εύρεση πιο βολικής εργασίας (προς εξοικονόμηση του χρόνου και των ευθυνών για ενασχόληση με τα παιδιά). Η έμμεση μείωση του οικογενειακού εισοδήματος οφείλεται στην απώλεια του μισθού και

τους, με προϋπόθεση την δέσμευση, τη συνεργασία και τη μεταξύ τους εμπιστοσύνη, β) κανένας από τους δύο γονείς δεν θεωρείται ο νικητής ή ο ηττημένος στην διαμάχη για την διεκδίκηση της κηδεμονίας του παιδιού, εφόσον και οι δύο γονείς έχουν ίση δύναμη και εξουσία, γ) μειώνει το βάρος του μοναχικού γονεϊκού ρόλου δίνοντας τη δυνατότητα στους γονείς να έχουν περισσότερο χρόνο για τον εαυτό τους, χωρίς να αισθάνονται ότι έχουν εγκλωβιστεί σε μια κατάσταση, και δ) η δυνατότητα αυτο-καθορισμού των γονέων-οι γονείς έχουν την δυνατότητα να λαμβάνουν αποφάσεις για την ζωή τους και τη ζωή των παιδιών τους (Hamner & Turner, 1990).

των υπηρεσιών της συζύγου. Ανεξάρτητα από την αιτία της μείωσης του οικογενειακού εισοδήματος, αυτή θα περιορίσει με την σειρά της, τα υλικά αγαθά της οικογένειας, τον αριθμό αλλά και τη φύση των ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων.

Παρά τη μεγαλύτερη οικονομική ασφάλεια των πατέρων συγκριτικά με τις μητέρες, ένας σημαντικός αριθμός πατρικών μονογονικών οικογενειών ζουν στα όρια της φτώχειας. Ιδιαίτερα στην περίπτωση που κάποιος πατέρας αποφασίζει να ασχοληθεί αποκλειστικά με την φροντίδα των παιδιών του, διακόπτοντας την εργασία του, μπορεί να χρειαστεί την βοήθεια της κοινωνικής πρόνοιας. Για μερικούς άντρες η εργασία αποτελεί μια σημαντική κοινωνική διέξοδο από τις κλειστοφοβικές απαιτήσεις του γονικού ρόλου. Οι πατέρες που αποφασίζουν να διακόψουν την εργασία τους φαίνεται να απαρνούνται συνειδητά αυτή την πλευρά της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, χωρίς να καταλαβαίνουν τις δραστικές συνέπειες αυτής της απόφασης για την κοινωνική τους ζωή και τις σχέσεις με τα παιδιά τους. Εκτός από τα πιθανά οικονομικά προβλήματα, η απόφαση αυτή οδηγεί τους περισσότερους πατέρες στην εμπειρία μιας περιόδου λήθαργου ή ακραίας επιθετικής απόγνωσης. Αυτό συμβαίνει, επειδή οι πατέρες αισθάνονται ότι παγιδεύτηκαν μέσα στο σπίτι, ιδιαίτερα τους πρώτους μήνες μετά την εγκατάλειψη της εργασίας, δεδομένης και της επιβάρυνσης από το συναισθηματικό πλαίσιο του χωρισμού και του διαζυγίου.

Στα αρχικά στάδια που ακολουθούν το διαζύγιο, κάποιοι πατέρες αντιμετωπίζουν πρόβλημα στη διαχείριση του οικογενειακού προϋπολογισμού. Επειδή η ικανότητα αυτή εξαρτάται από την εμπειρία της εβδομαδιαίας οικονομικής διαχείρισης, για τους περισσότερους πατέρες αυτό απαιτεί μια βραχυπρόθεσμη διαδικασία μάθησης. Ωστόσο, για τους πατέρες που δεν έχουν την εμπειρία «φρόνιμων» αγορών ή τοποθέτησης προτεραιοτήτων στις αγορές τους, η διαχείριση των χρημάτων μπορεί να αποτελεί μια σημαντική δυσκολία, τη στιγμή που άλλα πρακτικά και συναισθηματικά προβλήματα κορυφώνονται.

Ένα άλλο πρόβλημα που σχετίζεται με την οικονομική κατάσταση των διαζευγμένων πατέρων, αφορά στις διαφωνίες με την πρώην σύζυγο για τα έξοδα επιμέλειας και την διατροφή. Οι διαζευγμένοι πατέρες είναι πιο πιθανόν να αυξήσουν το φόρτο εργασίας τους, σε σχέση με τους πατέρες των πυρηνικών οικογενειών, στην προσπάθεια τους να αυξήσουν το εισόδημα τους, αυξάνοντας, όμως, έτσι και το άγχος που βιώνουν. Ωστόσο μερικοί πατέρες δεν είναι σε θέση να εργάζονται υπερωρίες εξαιτίας των γονικών τους υποχρεώσεων. Παρόλο που είναι ασυνήθιστο, μερικές γυναίκες παρέχουν οικονομική υποστήριξη στον πρώην σύζυγο τους, που έχει την αποκλειστική επιμέλεια των παιδιών τους. Οι γυναίκες αυτές: α) έχουν εισόδημα πάνω του μέσου όρου, β) συνεχίζουν να εμπλέκονται με τα παιδιά τους μετά το διαζύγιο, γ) είναι λιγότερο πιθανόν να μένουν μαζί με ένα από τα

παιδιά τους, δ) η οικονομική τους κατάσταση δεν σχετίζεται με την άσκηση της επιμέλειας. Από την άλλη πλευρά, οικονομικές και κυρίως, κοινωνικές προσδοκίες σχετίζονται με τους λόγους που κάποιες γυναίκες αρνούνται να δώσουν οικονομική υποστήριξη στα παιδιά τους.

Σε αλληλεξάρτηση με τα οικονομικά προβλήματα, τα επαγγελματικά προβλήματα των διαζευγμένων πατέρων οφείλονται στις συγκρούσεις μεταξύ των επαγγελματικών ευθυνών και των ευθυνών που αφορούν στην φροντίδα των παιδιών. Τα επαγγελματικά ταξίδια, η επαγγελματική κινητικότητα, το ωράριο εργασίας, οι οικονομικές απολαβές, οι προαγωγές και οι σχέσεις με τους συνεργάτες περιορίζονται. Τα επαγγελματικά και τα οικονομικά προβλήματα προσκρούονται με τα προβλήματα που αφορούν στη φροντίδα των παιδιών, σε μια στιγμή που οι συναισθηματικοί πόροι είναι περιορισμένοι.

Τα προβλήματα χρόνου των διαζευγμένων πατέρων αφορούν είτε στο ότι έχουν πολύ χρόνο στην διάθεσή τους είτε ότι έχουν πολύ περιορισμένο χρόνο για όλα αυτά τα οποία έχουν να κάνουν. Η κατάσταση που θα βιώσει ο κάθε διαζευγμένος πατέρας εξαρτάται από την απόφασή του να παραμείνει ή όχι στην παραγωγική διαδικασία. Οι πατέρες που παραμένουν στην παραγωγική διαδικασία αντιμετωπίζουν πρόβλημα χρόνου προσπαθώντας να συνδυάζουν τις προσωπικές επιδιώξεις με τον γονικό ρόλο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και προς όφελος των παιδιών τους. Οι πατέρες σήμερα έχουν εξοικειωθεί με τους ρόλους που σχετίζονται με την διαχείριση του σπιτιού και τη φροντίδα των παιδιών σε σχέση με τους πατέρες του παρελθόντος. Πιθανόν αυτή η εξοικείωση να οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην επιθυμία των σύγχρονων πατέρων για εμπλοκή στην ανατροφή και των παιδιών τους. Ίσως το άγχος που σχετίζεται με τις εργασίες αυτές να απορρέει από την υπερφόρτωση ρόλων που αισθάνονται, παρά από την πραγματική ανικανότητα τους να εκτελέσουν αυτές τις εργασίες.

Το πλαίσιο των κοινωνικών προβλημάτων και των συναισθηματικών δυσκολιών που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι διαζευγμένοι πατέρες αυτής της κατηγορίας, ορίζεται από τις συγκρούσεις μεταξύ των παρελθοντικών και μελλοντικών απαιτήσεων και μεταξύ των αναγκών του πατέρα και των παιδιών.

Τα συναισθηματικά προβλήματα των διαζευγμένων πατέρων σχετίζονται με την κοινωνική προσαρμογή και τις κοινωνικές στάσεις, με την απομόνωση και τη μοναξιά, με τη σεξουαλική ταυτότητα, με τη γονική ικανότητα και με τις σχέσεις με την πρώην σύζυγο.

Όσον αφορά στα συναισθήματα που σχετίζονται με την κοινωνική προσαρμογή και τις κοινωνικές στάσεις, οι διαζευγμένοι πατέρες φαίνεται να αντιμετωπίζουν βραχυπρόθεσμα προβλήματα στη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής ζωής και στη διαμόρφωση στενών διαπροσωπικών σχέσεων. Αυτά τα προβλήματα οφείλονται στο γεγονός ότι η κοινωνική ζωή ορίζεται από τα

ζευγάρια, στο αίσθημα μοναξιάς και απουσίας μιας συζύγου για το μοίρασμα της συντροφικότητας και των ευθυνών, στο αίσθημα ντροπής (ιδιαίτερα όταν εκείνος έχει εγκαταλειφθεί από την σύζυγό του) και στη διαδικασία κοινωνικής απομόνωσης, που είναι αποτέλεσμα των αρνητικών κοινωνικών αντιλήψεων και του στιγματισμού των διαζευγμένων αντρών.

Παρά το γεγονός ότι οι άντρες κοινωνικοποιούνται με έναν τρόπο κατά τον οποίο η παραδοχή των προσωπικών δυσκολιών ή η παράκληση βοήθειας δεν επιτρέπονται (βλέπε παραπάνω, στην εξέλιξη του συναισθηματικού πλαισίου του διαζυγίου), τα στοιχεία επιβεβαιώνουν ότι οι διαζευγμένοι πατέρες είναι πιο πιθανό να λάβουν περισσότερη πρακτική βοήθεια ή κοινωνική συμπόνια – παρά την απουσία της αναγνώρισής τους – από την αντίστοιχη κατηγορία των μητέρων. Πιθανόν, αυτή η κοινωνική συμπόνια να προκαλείται από την πεποίθηση ότι η διάλυση της οικογένειας – που θεωρείται η ιδανικότερη μονάδα ανατροφής των παιδιών – θα προκαλέσει προσωπικές δυσκολίες στους πατέρες και αναπτυξιακές βλάβες στα παιδιά.

Περίπου ένα χρόνο μετά το διαζύγιο, οι περισσότεροι πατέρες έχουν κάνει νέο δεσμό και εμπλέκονται σε περιστασιακές κοινωνικές σχέσεις. Πολλοί γίνονται μέλη οργανώσεων για «εργένηδες» και εμπλέκονται σε προγράμματα αυτο-βελτίωσης. Δύο χρόνια μετά το διαζύγιο, οι κοινωνικές επαφές και τα φλερτ περιορίζονται και επέρχεται μια σταθεροποίηση στην κοινωνική ζωή. Εκείνοι που δεν ξαναπαντρεύονται ή δεν κάνουν κάποια σχέση, βιώνουν έντονη μοναξιά. Εκείνοι που κάνουν μια στενή σχέση, αναφέρουν τα υψηλότερα επίπεδα ευτυχίας, ικανότητας, ικανοποίησης και αυτο-εκτίμησης, παρά τον προβληματισμό των διαζευγμένων πατέρων σχετικά με την σχέση της συντρόφου ή τον εν δυνάμει ρόλο της στην φροντίδα των παιδιών.

Σε σύνδεση με τα παραπάνω, τα συναισθήματα απομόνωσης και μοναξιάς των διαζευγμένων πατέρων οφείλονται στον περιορισμό της διαθεσιμότητας των επίσημων ή ανεπίσημων συστημάτων υποστήριξης, στις περιορισμένες ομόφυλες σχέσεις των μοναχικών πατέρων και στον προβληματισμό που μπορεί να προκαλούν οι ανεπίσημες ετερόφυλες μη-σεξουαλικές σχέσεις των διαζευγμένων πατέρων.

Οι συναισθηματικές δυσκολίες που αφορούν στη σεξουαλική ταυτότητα, προκαλούνται από τις συγκρούσεις μεταξύ των χαρακτηριστικών αρρενωπότητας των πατέρων και των προσωπικών στοιχείων των παιδιών, θέτοντας επιτακτική την ανάγκη να επεξεργαστούν το «αντιφατικό σύμπλεγμα της αρρενωπότητας» (“contradictory complex of masculinity”) (Willis, 1978, σελ. 152, παραπομπή από την O'Brien, 1982, σελ. 185). Αυτό σημαίνει ότι η προσωπική τους ταυτότητα και το status τους δεν θα ορίζονται πλέον αποκλειστικά από την επαγγελματική τους κατάσταση. Για μερικούς πατέρες μπορεί να είναι η πρώτη φορά που τα αισθήματα που σχετίζονται με τον «εαυτό ως πατέρα» κυριαρχούν σε σχέση με εκείνα του «εαυτού ως

προμηθευτή». Ένα ιδιαίτερο στοιχείο, το οποίο εμπλέκεται στην κατηγορία αυτών των συναισθημάτων, αφορά στις δραστηριότητες φροντίδας των παιδιών που γίνονται δημόσια και είναι παραδοσιακά μητρική αρμοδιότητα, όπως, για παράδειγμα, η αγορά ρούχων ή εσωρούχων της έφηβης κόρης. Υπάρχουν στοιχεία τα οποία υποδηλώνουν ότι, όσον αφορά στα πρότυπα φροντίδας των παιδιών σε φυσιολογικές οικογένειες, όσο πιο δημόσια γίνεται μια δραστηριότητα, τόσο λιγότερο πιθανή είναι η πατρική συμμετοχή. Ωστόσο, πολλοί άντρες που αποφασίζουν να έχουν την αποκλειστική επιμέλεια των παιδιών, φαίνεται να ξεπερνούν τα παραδοσιακά πεδία δράσης των αντρών και των γυναικών, σε διαπροσωπικό επίπεδο, μέσα από την ολοκληρωτική εμπλοκή στην διαδικασία της ανατροφής (πρόσωπο-με-πρόσωπο φροντίδα των παιδιών) και σε δομικό επίπεδο μέσα από την είσοδό τους στη «μητρότητα» (μια οικοκεντρική, άμισθη και ασαφής κατάσταση).

Οι συναισθηματικές δυσκολίες που σχετίζονται με την γονική ικανότητα επηρεάζονται από τρεις παράγοντες: α) το λεγόμενο «φαινόμενο του ηφαιστείου», αναφέρεται στο γεγονός στο οποίο η ανατροφή στην μονογονεϊκή οικογένεια περιλαμβάνει ψυχολογικές πιέσεις, οι οποίες υποβόσκουν κάτω από την επιφάνεια, και πρόκειται να ξεσπάσουν σε ένα μετέπειτα αναπτυξιακό στάδιο των παιδιών, β) στα συναισθήματα γονικής ανεπάρκειας, τα οποία δεν σχετίζονται τόσο με τις δραστηριότητες φροντίδας του παιδιού, αλλά περισσότερο με υποκειμενικά ή αντικειμενικά κρινόμενα συναισθηματικά ελλείμματα – έλλειψη αποκριτικότητας, ευαισθησίας και υπομονής, εποπτεία και προστασία των παιδιών, επιβολή πειθαρχίας, αντιμετώπιση συναισθηματικών αναταραχών, εκδήλωση αγάπης και στοργής – και ιδιαίτερα με την ανάγκη των παιδιών για μητρική αγάπη, και γ) η γονική καταλληλότητα των πατέρων για τις κόρες. Ένα μεγάλο ποσοστό διαζευγμένων πατέρων βιώνουν δυσκολίες και ανασφάλεια, όταν αναλαμβάνουν την ανατροφή ενός κοριτσιού. Τα προβλήματα σχετίζονται κυρίως με τις συζητήσεις με τις κόρες γύρω από το σεξ και την ανησυχία για θέματα σεξουαλικής εκπαίδευσης και συμπεριφοράς. Ωστόσο, ενώ υπάρχουν στοιχεία τα οποία υποδηλώνουν ότι στις μονογονικές οικογένειες το ζευγάρι γονέα-παιδιού ίδιου φύλου συμβάλλει στην καλύτερη προσαρμογή των παιδιών, είναι περιορισμένα τα δεδομένα που υποστηρίζουν ότι η ανατροφή των κοριτσιών από τους πατέρες είναι προβληματική.

Οι δυσκολίες που σχετίζονται με τις εργασίες του σπιτιού, δεν απασχολούν έντονα τους πατέρες. Οι τυχόν δυσκολίες εκφράζονται είτε με την μορφή άγχους ανικανότητας σχετικά με τις εργασίες του σπιτιού, είτε με τη συνεχιζόμενη πεποίθηση ότι τίποτε δεν μπορεί να αναπληρώσει την μητρική ικανότητα. Επιπλέον, η κατανομή των οικιακών εργασιών μεταξύ των μελών της πατρικής μονογονεϊκής οικογένειας μπορεί να κλονίσει τη σχέση πατέρα-παιδιού στην περίπτωση που οι πατρικές απαιτήσεις / προσδοκίες είναι πέρα των ηλικιακών ικανοτήτων ή επιθυμιών των παιδιών. Η κατά-

σταση αυτή μπορεί να προκαλέσει αισθήματα μίσους ή ακόμα και άγχος, κατάθλιψη, επαναστατική ή αντικοινωνική συμπεριφορά από το μέρος των παιδιών.

Κατά την άποψή μας, τα συναισθηματικά προβλήματα που αφορούν στη σχέση μεταξύ των πρώην συζύγων ή, η παρέμβαση της σχέσης αυτής στην εκδήλωση ενός αποτελεσματικού γονικού ρόλου, φαίνεται να μη συζητείται εκτενώς για αυτήν την κατηγορία των πατέρων σε σχέση με τους πατέρες που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους. Αυτό συμβαίνει πιθανόν εξαιτίας του γεγονότος ότι – όπως ήδη αναφέρθηκε – στην πλειοψηφία των περιπτώσεων της παρούσας κατηγορίας, η πατρική επιμέλεια αποδίδεται μετά από αμοιβαία συμφωνία και συμβιβαστική διαπραγματεύση μεταξύ των δύο συζύγων – που υποδηλώνει την απουσία αντιλήψεων «αντίπαλων πεδίων» και την πεποίθηση ότι οι δύο σύντροφοι εμπλέκθηκαν σε ατυχείς διαδικασίες – παρά μετά από δικαστική διαμάχη. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η διαδικασία θλίψης και πένθους του πατέρα για την απώλεια της συζυγικής σχέσης – και όλων των υπόλοιπων ρόλων που αυτή συνεπάγεται (φίλος, προμηθευτής κ.α.) – δεν επηρεάζει τη σχέση με το παιδί του.

Ο πατέρας που δεν έχει την επιμέλεια των παιδιών του

Η γνώση για τα προβλήματα, τον πατρικό ρόλο, τις σχέσεις των αντρών αυτών με τα παιδιά τους και τις πιθανές κοινωνικές παρεμβάσεις είναι περιορισμένη ή ουσιαστικά απύσα στην έρευνα της κοινωνικής εργασίας. Για τον λόγο αυτό εύλογα αυτή η υποομάδα των πατέρων έχει χαρακτηριστεί ως «η αόρατη πλειοψηφία» (“invisible majority”) (Arditti, 1990).

Ο πατέρας που δεν έχει την επιμέλεια των παιδιών του (noncustodial/nonresident father) είναι εκείνος που δεν μένει με τα παιδιά του λόγω χωρισμού από την μητέρα, διαζυγίου ή εξαιτίας της γέννησης ενός παιδιού εκτός γάμου (Fox & Blanton, 1995). Ο ορισμός αυτός αναφέρεται περισσότερο στη διαφοροποίηση του τόπου στέγασης, παρά στην πραγματική ποιότητα, φροντίδα ή δομή της σχέσης των πατέρων αυτών με τα παιδιά τους. Ωστόσο, στη βιβλιογραφία δεν υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ των πατέρων που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους και ζουν μόνοι τους, από εκείνους που έχουν ξαναπαντρευτεί ή συγκατοικούν με μια σύντροφο (McKenry & Price, 1992). Οι διαφορετικές εμπειρίες μετάβασης και προσαρμογής του διαζυγίου που βιώνουν οι άντρες στις παραπάνω τρεις καταστάσεις, είναι πιθανόν να επιδρούν διαφορετικά στη μεταβαλλόμενη σχέση με τα παιδιά τους.

Ίσως το πιο τραυματικό και έντονο πρόβλημα των διαζευγμένων πατέρων που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους, αποτελεί το συναισθηματικό και/ή πραγματικό της πατρικής απεμπλοκής μετά το διαζύγιο, παρά την επιθυμία τους για συνέχιση του πατρικού ρόλου (Jordan, 1996, πα-

ραπομπή από τους Campbell & Pike, 1998). Πιθανόν το «διαζύγιο από τον κοινό γονικό ρόλο», δηλαδή η παύση της άσκησης του γονικού ρόλου από κοινού σε ισότιμη βάση (Bohannon, 1970, παραπομπή από την Χατζηχρήστου, 1999), αποτελεί ένα συστατικό του αισθήματος της «απώλειας» του πατρικού ρόλου, εφόσον δημιουργεί αναπόφευκτα την άνιση κατανομή στα δικαιώματα των δύο γονέων. Η απειλούμενη ή η πραγματική «απώλεια» του πατρικού ρόλου συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία θλίψης και πένθους των πατέρων και συσχετίζεται με συμπτώματα επιβάρυνσης της σωματικής και ψυχικής τους υγείας (κατάθλιψη, άγχος, ενοχές, χαμηλή αυτο-εκτίμηση, ανενπάρκεια, σύγχυση ρόλου). Θεωρούμε ότι ένας επιπλέον επιβαρυντικός παράγοντας του συναισθήματος ή της πραγματικότητας της πατρικής απεμπλοκής αποτελεί η ασάφεια του ρόλου, των ευθυνών ή των απαιτήσεων που πρέπει να ικανοποιηθούν από τους διαζευγμένους πατέρες, για την ψυχολογική ευημερία των παιδιών τους, λόγω της απουσίας ξεκάθαρων κανόνων / νορμών για το ρόλο αυτό (Arditti, 1990; Dudley, 1991; Kruk, 1994; McKenry & Price, 1992; Seagull & Seagull, 1977; Seltzer, 1991; Strong & DeVault, 1992).

Παρά την ουσιαστική απουσία ερευνών για τον απεμπλεγμένο πατέρα που δεν έχει την επιμέλεια των παιδιών του (disengaged noncustodial father), τα ποσοστά της πατρικής απεμπλοκής και, σπανιότερα, η ποιότητα της σχέσης πατέρα-παιδιού μετά το διαζύγιο, έχουν καταγραφεί από μια σειρά ερευνών. Τα αντιφατικά ευρήματα των σχετικών ερευνών υποδηλώνουν ότι δεν υπάρχει μια σταθερή και συνεπή σχέση μεταξύ του διαζυγίου και της ποιότητας / ποσότητας της σχέσης πατέρα-παιδιού μετά το διαζύγιο, αφού: α) πάνω από τους μισούς πατέρες χάνουν βαθμιαία οποιαδήποτε επαφή με τα παιδιά τους μετά το διαζύγιο, ή β) οι διαζευγμένοι πατέρες διατηρούν συχνή επαφή και υψηλά επίπεδα εμπλοκής στην ζωή των παιδιών τους (Arditti & Keith, 1993; Kruk, 1994).

Πέρα από τις τυχόν μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις, πιθανόν ένας μεσολαβητικός-επεξηγηματικός παράγοντας για τις παραπάνω διαπιστώσεις αποτελεί η προ-διαζυγίου σχέση πατέρα-παιδιού ή η συσχέτιση της ποιότητας της σχέσης πατέρα-παιδιού πριν και μετά το διαζύγιο (Arditti & Kelly, 1994). Για παράδειγμα, με βάση αυτό το κριτήριο ο Kurk (1994) διέκρινε δύο κύριες υποομάδες πατέρων: α) οι πατέρες που κατά την διάρκεια του γάμου ήταν έντονα εμπλεκόμενοι / προσκολλημένοι στα παιδιά τους και συμμετείχαν στην κατανομή των οικιακών εργασιών, οι οποίοι μετά το διαζύγιο ήταν πιο πιθανόν να βιώσουν έντονα προβλήματα που τους έκαναν πιο τρωτούς στις αρνητικές συνέπειες αυτής της εμπειρίας και έχασαν την επαφή με τα παιδιά τους, και β) οι πατέρες που ήταν λιγότερο προσκολλημένοι στα παιδιά τους κατά την διάρκεια του γάμου, μετά το διαζύγιο είχαν την ευκαιρία να αναπτύξουν δυνατότερους και πιο ουσιαστικούς δεσμούς με τα παιδιά τους σε σχέση με την περίοδο που προηγήθηκε του διαζυγίου. Πιθα-

νόν οι πατέρες της πρώτης υπο-ομάδας που βιώνουν την έντονα μειωμένη επαφή με τα παιδιά τους και τους άκαμπτους κανονισμούς πρόσβασης, αισθάνονται ότι απειλούνται από μια ολοκληρωτική απουσία επαφής και ρόλου σε σχέση με τα παιδιά τους. Οι πατέρες της δεύτερης υποομάδας, μέσα από την ολοκληρωτική ευθύνη που έχουν κατά την εβδομαδιαία ή μηνιαία σχέση με τα παιδιά τους, θεωρούν ότι η πατρότητά τους μπορεί να αυξηθεί.

Παρά τα αντιφατικά ευρήματα των σχετικών ερευνών, ένας άλλος καθοριστικός παράγοντας της πατρικής απεμπλοκής από την ζωή των παιδιών μετά το διαζύγιο αποτελεί η *σχέση του πατέρα με την πρώην σύζυγο* (Arditti, 1990; Dudley, 1991; Lund, 1987). Πέρα από τον ποσοτικό περιορισμό που μπορεί να θέσουν οι συγκρουόμενες γονικές σχέσεις, η ίδια η έκθεση των παιδιών στην εχθρότητα μεταξύ των πρώην συζύγων, προκαλεί αρνητικά συναισθήματα όπως φόβο και θυμό. Τα παιδιά μπορεί να εμπλακούν στο ενδιαμέσο μιας κατάστασης όπου τους ζητείται, άμεσα ή έμμεσα, να μεταφέρουν μηνύματα μεταξύ των γονέων, να πληροφορήσουν τον ένα γονέα για τις δραστηριότητες του άλλου, να υπερασπίζονται τον ένα γονέα ενάντια στα δυσφημιστικά σχόλια του άλλου ή να χρειαστεί να δικαιολογήσουν, γιατί επιθυμούν να είναι και με τον άλλο γονέα. Η κατάσταση αυτή δεν είναι μόνο στρεσογόνα για τα ίδια τα παιδιά, αλλά συμβάλλει και στην επιδείνωση της σχέσης τους με τους γονείς⁴. Επιπλέον, μέσω της προβολής της λεκτικής ή της φυσικής επιθετικότητας, οι γονείς «μεταφέρουν» στα παιδιά την ιδέα ότι η σύγκρουση αποτελεί μια αποτελεσματική μέθοδο διαπραγμάτευσης των διαφωνιών, κάτι που μπορεί να οδηγήσει στην αύξηση της παιδικής επιθετικότητας. Τέλος, τα μικρά παιδιά μπορεί να βιώνουν αισθήματα ενοχής και αυτο-κατηγορίας για τις γονεϊκές συγκρούσεις, παράγοντας που οδηγεί στον εγωκεντρισμό. Η εμπλοκή των παιδιών σε μια τέτοια κατάσταση παρά το ίδιο το διαζύγιο ή η «απώλεια» του ενός γονέα, μπορεί να έχουν αρνητικές επιδράσεις στη συμπεριφορά και την ψυχολογική ευημερία των παιδιών (Buchanan, Maccoby & Dornbusch, 1991 παραπομπή από τους Hetherington, Law & O'Connor, 1992; Amato, 1993).

Ωστόσο, οι Arditti και Kelly (1994) αναφέρουν ότι οι παράγοντες που καθορίζουν τη σχέση μεταξύ των πρώην συζύγων είναι:

- η ικανοποίηση του άντρα σχετικά με τις διευθετήσεις που αφορούν στην επιμέλεια: οι γονείς που αναλαμβάνουν την κοινή επιμέλεια των παιδιών είναι πιο πιθανόν να αναφέρουν κάποια χαρακτηριστικά των αρμονικών

⁴ Ανεξάρτητα από την ηλικία του παιδιού, ποτέ δεν πρέπει να απευθύνεται σε αυτό ευθεία ερώτηση "με ποιόν από τους δύο γονείς θα ήθελε να μείνει", αφού η επιλογή αυτή προκαλεί στο παιδί έντονα αισθήματα ενοχής για "έλλειψη αφοσίωσης" προς τον γονέα που δεν επιλέγει και το παιδί βιώνει μια "υπαρξιακή προδοσία" ενός καθοριστικού βιολογικού δεσμού (Kaslow & Schwartz, 1987, παραπομπή από τη Χατζηχρήστου, 1999; Seagull & Seagull, 1977).

σχέσεων, όπως η συχνή αλληλεπίδραση και η αμοιβαία υποστηρικτική σχέση. Συμπληρωματικά, ο πατέρας που δεν είναι ικανοποιημένος με τις διευθετήσεις της επιμέλειας μπορεί να μισεί την σύζυγό του, λόγω συναισθημάτων αποκλεισμού από την ζωή των παιδιών του, επιδεινώνοντας έτσι τα αισθήματα θυμού και εχθρότητας προς αυτήν.

- η θέση του άντρα μέσα στην διαδικασία του διαζυγίου: οι θετικές σχέσεις μεταξύ των δύο συζύγων είναι λιγότερο πιθανές στην περίπτωση που το διαζύγιο είναι απόφαση της μητέρας, ενώ τα ζευγάρια είναι πιο πιθανόν να παραμείνουν φίλοι, όταν το διαζύγιο είναι πρωτοβουλία του άντρα ή η απόφαση ήταν αμοιβαία.
- οι αντιλήψεις των πατέρων για την ποιότητα της σχέσης του με τα παιδιά του: οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο συζύγων είναι πιο πιθανές στην περίπτωση που ο πατέρας αναλάμβανε ένα δραστήριο γονικό ρόλο πριν το διαζύγιο ή οι μητέρες που αναφέρουν υψηλότερα ποσοστά πατρικής εμπλοκής θεωρούν ότι έχουν καλύτερες σχέσεις με τους πρώην συζύγους τους.
- το μακροσύστημα του νομικού συστήματος: ο τρόπος με τον οποίο ένας γάμος τερματίζεται δικαστικά, καθορίζει τον τρόπο ρύθμισης διαμαχιών μεταξύ των πρώην συζύγων ή τις πιθανότητες επιπλέον συγκρούσεων κατά την περίοδο που ακολουθεί του διαζυγίου.
- κάποια χαρακτηριστικά της οικογένειας, όπως ο αριθμός των παιδιών: όσο περισσότερα είναι τα παιδιά, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η ανάγκη αλληλεξάρτησης μεταξύ των συζύγων, αυξάνοντας έτσι την πιθανότητα διαφωνιών, συγκρούσεων και περιορισμένης ικανοποίησης.
- υψηλό κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο: μια δύσκολη οικονομική κατάσταση μειώνει την πιθανότητα της θετικής σχέσης μεταξύ των πρώην συζύγων, ειδικά για τους άντρες. Επιπλέον, τα ζευγάρια με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, είναι πιο πιθανόν να κάνουν λιγότερα παιδιά και μπορεί να είναι πιο ικανά στην διαπραγμάτευση των προτιμήσεων τους, κάτι το οποίο μπορεί να συσχετιστεί με φιλικές σχέσεις.

Πίσω από τα παραπάνω, οι ίδιοι οι πατέρες φαίνεται να αναγνωρίζουν τη μεσολάβηση επιπλέον *προσωπικών τους προβλημάτων*, που παρεμποδίζουν τη σχέση με τα παιδιά τους. Τα προβλήματα αυτά μπορεί να είναι η κατάχρηση κάποιας ουσίας, οι επαγγελματικές τους υποχρεώσεις, προβλήματα υγείας, ο φόβος να μην κάνουν λάθη με τα παιδιά τους, η ομοφυλοφιλία τους, η αποφυγή σύγχυσης του παιδιού από τη συνύπαρξη ενός βιολογικού πατέρα και ενός πατριού, το μοίρασμα μεταξύ πολλών παιδιών και οι κατηγορίες των παιδιών σχετικά με την ευθύνη του πατέρα για το διαζύγιο (Dudley, 1991).

Δύο επιπλέον κύρια και αλληλοεξαρτώμενα προβλήματα που εμφανίζονται στην βιβλιογραφία για τους πατέρες που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους, είναι η *οικονομική υποστήριξη των παιδιών* και τα *δικαι-*

ώματα επίσκεψης/επαφής με τα παιδιά (Arditti, 1990; Arditti & Keith, 1993; Braver & Fitzpatrick, 1991; Lund, 1987).

Η πατρική οικονομική υποστήριξη των παιδιών των διαζευγμένων οικογενειών έχει καταγραφεί μέσα από διαφορετικά ποσοστά, ενώ λίγα είναι αυτά που γνωρίζουμε για τα χαρακτηριστικά ή τις συνθήκες που σχετίζονται με την πατρική οικονομική υποστήριξη των παιδιών. Οι έρευνες αλλά και οι μαρτυρίες των μητέρων και των ίδιων των πατέρων δείχνουν ότι, μεταξύ άλλων παραγόντων, τα προβλήματα αυτά φαίνεται να οφείλονται: α) στις απόμακρες σχέσεις πατέρων-παιδιών (η μειωμένη πρόσβαση των πατέρων προς τα παιδιά μειώνει τα κίνητρα των πρώτων για επένδυση στους τελευταίους), β) στη χαλαρή πολιτική εφαρμογής, γ) στη δύσκολη οικονομική κατάσταση και την ανεργία των ίδιων των πατέρων, δ) στην κακή σχέση με την πρώην σύζυγο και στην αποτυχία της μητέρας να διαθέσει τα χρήματα αυτά για τα παιδιά, ε) στο δεύτερο γάμο του ενός εκ των δύο πρώην συζύγων, στ) στην άποψη ότι οι δικαστές ήταν υπέρ της μητέρας, θέτοντας στο πατέρα ένα υπερβολικά υψηλό ποσό οικονομικής υποστήριξης, η) στη διακοπή των δικαιωμάτων επίσκεψης / επαφής με τα παιδιά, θ) στο πατρικό εθισμό σε ναρκωτικά (Arditti, 1990; Braver, Fitzpatrick, 1991; Bloomer, Sipe & Ruedt, 2002).

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας μας οδηγεί στην διάκριση τριών, πιθανώς αλληλοεξαρτώμενων, συστατικών στοιχείων των επισκέψεων / επαφών των διαζευγμένων πατέρων με τα παιδιά τους: α) το συναισθηματικό στοιχείο, β) η ποιότητα, και γ) η συχνότητα και η διάρκεια των επισκέψεων (Arditti & Keith, 1993; Lund, 1987; McKenry & Price, 1992; Seagull & Seagull, 1977).

Ιδιαίτερα οι πρώτες και οι τελευταίες στιγμές της συνάντησης φαίνεται να είναι οι πιο έντονα *συναισθηματικά φορτισμένες* στιγμές των επαφών αυτών. Οι πρώτες στιγμές συνάντησης είναι δύσκολες εξαιτίας του γεγονότος ότι ο πατέρας δεν έχει μοιραστεί κοινές εμπειρίες με τα παιδιά του, εμπειρίες που θα συνέβαλαν στην ομαλή αλληλεπίδραση. Αυτή η κατάσταση μπορεί να επιβαρύνεται από την απορρόφηση του πατέρα σε προσωπικά του θέματα και από την έλλειψη εξοικείωσης του με την φροντίδα των παιδιών. Τα παιδιά από την πλευρά τους μπορεί να αισθάνονται ενοχές από τον πρόσφατο χωρισμό από τη μητέρα τους. Καθώς πλησιάζει το τέλος της συνάντησης, οι πατέρες και τα παιδιά αρχίζουν να αυτο-προστατεύονται από τον πόνο του αποχωρισμού, μέσω της συναισθηματικής τους απομάκρυνσης. Η ίδια η στιγμή του χωρισμού είναι ιδιαίτερα στρεσογόνα για τα παιδιά, αφού αισθάνονται βασανιστικά στην άμεση συσχέτιση τους με τους δύο γονείς (Lund, 1987; Seagull & Seagull, 1977; Seltzer, 1991).

Η *ποιότητα* των επαφών φαίνεται να συσχετίζεται με: α) τη συχνότητα των επαφών, β) την ασάφεια του ρόλου του διαζευγμένου πατέρα, που τον οδηγεί στην άγνοια των δραστηριοτήτων / συμπεριφορών / ευθυνών που

πρέπει ή δεν πρέπει να κάνει / εκδηλώσει / αναλάβει μαζί τους, τόσο σε επίπεδο συσχέτισης, όσο και σε επίπεδο φροντίδας. Συχνά η έλλειψη εξοικείωσης με τα παιδιά προκαλεί σε αυτήν την φάση κρίση στο αίσθημα αυτοαξίας, αηδία για τον εαυτό, σύγχυση και κατάθλιψη. Εάν η ποιότητα των επαφών εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από ασάφεια, τότε αυτά τα αισθήματα ή οι φόβοι γονικής ανεπάρκειας επιβεβαιώνονται, β) από την διαδικασία του πένθους και θλίψης για την απώλεια της συζυγικής σχέσης, του πατρικού ρόλου και της προηγούμενης προσωπικής ζωής. Κατά την διάρκεια των επαφών, τα αισθήματα πένθους και θλίψης γίνονται εντονότερα σε μια στιγμή που απαιτεί το αποκλειστικό ενδιαφέρον του πατέρα για τα παιδιά, και γ) την σχέση με την πρώην σύζυγο (Arditti & Keith, 1993; Seagull & Seagull, 1977; Seltzer, 1991).

Δεδομένης της ελεγχόμενης συναισθηματικής φόρτισης, η *συχνότητα των επισκέψεων* μπορεί να συμβάλει στην ποιότητα των επαφών παρά το αντίστροφο (Arditti & Keith, 1993). Στο πλαίσιο ενός τακτικού προγράμματος επισκέψεων, τα παιδιά προσαρμόζονται στην ασφάλεια που τους παρέχει η γνώση ότι θα δουν τον γονέα ξανά (Lund, 1987). Από την πλευρά των πατέρων, όσο πιο συχνά εκείνοι βλέπουν τα παιδιά τους, τόσο πιο άνετα αισθάνονται κατά τη διάρκεια των επισκέψεων και αναφέρουν λιγότερα προβλήματα (Arditti & Keith, 1993). Ή αντίστροφα, η έντονη συναισθηματική φόρτιση μπορεί να επηρεάσει τόσο τη συχνότητα, όσο και την ποιότητα των επαφών. Κάποιοι πατέρες σταματούν τις επισκέψεις ή μειώνουν τη συχνότητα, επειδή αισθάνονται άβολα με την έκφραση συναισθημάτων γενικά. Τέλος, κάποιοι θεωρούν ότι η φιλοσοφία της «ξεκάθαρης αποκοπής» ("clean break" philosophy) θα ήταν καλύτερη προκειμένου τα παιδιά να τους ξεπεράσουν. Επιπλέον, οι πατέρες ανέφεραν συναισθήματα αβοηθησίας στην αντίθεση της μητέρας για επαφές και συναισθήματα θυμού κατά των δικαστών λόγω της άρνησης τους να επιτρέψουν δικαιώματα επισκέψεων (Lund, 1987; Seagull & Seagull, 1977).

Θεωρούμε ότι μια μορφή συσχέτισης μεταξύ των τριών συστατικών στοιχείων των επισκέψεων (συναισθηματικό στοιχείο, συχνότητα / διάρκεια και ποιότητα επαφής) και της πατρικής οικονομικής υποστήριξης μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: η ελεγχόμενη συναισθηματική φόρτιση κατά τις επαφές παιδιών-πατέρων (μετά τον επαναπροσδιορισμό της πατρικής εμπλοκής και της διάκρισης των γονικών και συζυγικών υποσυστημάτων) επηρεάζει θετικά, άμεσα και έμμεσα, τη συχνότητα των επαφών, η οποία με την σειρά της, συμβάλλει στην ποιότητα αλλά και τη διάρκεια της επικοινωνίας.

Τέλος, ορισμένα *δημογραφικά χαρακτηριστικά και χαρακτηριστικά των παιδιών* μπορεί να αποτελούν προβλεπτικούς παράγοντες της περιορισμένης ποσοτικά και ποιοτικά σχέσης πατέρα-παιδιού (Dudley, 1991). Για παράδειγμα, οι πατέρες με χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό, εκπαιδευτικό επίπεδο και οικονομική αστάθεια είναι λιγότερο δραστήριοι γονείς σε σχέση με

εκείνους που ανήκουν σε υψηλότερο κοινωνικο-οικονομικό και εκπαιδευτικό επίπεδο. Όσον αφορά στην επίδραση των χαρακτηριστικών των παιδιών, τα αντιφατικά ευρήματα των σχετικών ερευνών δείχνουν ότι: α) τα παιδιά ηλικίας 2-8 ετών είναι πιο πιθανόν να βλέπουν συχνότερα τον πατέρα τους σε σχέση με τα 9χρονα ή τα 10χρονα ενώ οι έφηβοι βρίσκονται κάπου στο ενδιάμεσο. Αμέσως μετά το διαζύγιο, τα αγόρια είναι περισσότερο πιθανόν να έχουν επαφές με τον πατέρα τους σε σχέση με τα κορίτσια, μια διαφορά η οποία μειώνεται 18 μήνες μετά το διαζύγιο, ή β) δεν υπάρχει καμία σχέση μεταξύ των παραπάνω χαρακτηριστικών των παιδιών και της επαφής με τον πατέρα. Η γεωγραφική απόσταση μεταξύ της κατοικίας του πατέρα και των παιδιών βρίσκεται σε αντίστροφη συσχέτιση με την συχνότητα επαφών (Furstenburg, Nord, Peterson & Zill, 1983; Koch & Lowery, 1984; Tepp, 1983; Wallerstein & Kelly, 1980, παραπομπές από τον Dudley, 1991).

Σύνοψη, συμπεράσματα και πλαίσιο κοινωνικής παρέμβασης

Μέσα από την εξέλιξη ενός συγκεκριμένου συναισθηματικού πλαισίου, που καθορίζει σε ένα βαθμό την εμπειρία του χωρισμού για τους άντρες, τα κυριότερα προβλήματα που επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα, ποιοτικά και ποσοτικά την σχέση των διαζευγμένων πατέρων με τα παιδιά τους συνοψίζονται ως εξής:

- 1) Τα σημαντικότερα προβλήματα του πατέρα που έχει την επιμέλεια των παιδιών του είναι: α) οικονομικά και επαγγελματικά προβλήματα, β) προβλήματα χρόνου, και γ) συναισθηματικές δυσκολίες.
- 2) Τα κυριότερα προβλήματα του πατέρα που δεν έχει την επιμέλεια των παιδιών του είναι: α) το συναίσθημα ή η πραγματικότητα της πατρικής εμπλοκής, β) η σχέση με την πρώην σύζυγο, και γ) οικονομική υποστήριξη των παιδιών και δικαιώματα επίσκεψης / επαφής με αυτά.

Η παραπάνω ανάλυση μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η διαφορετικότητα των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι διαζευγμένοι πατέρες αλλά και ο πολυπαραγοντικός προσδιορισμός τους φαίνεται να ενισχύουν την άποψη: α) της απουσίας ξεκάθαρων κανόνων / ευθυνών ή την ασάφεια του ρόλου των διαζευγμένων πατέρων (Seltzer, 1991), β) της ανάμιξης της πατρότητας με την ευπάθεια των αντρών στο διαζύγιο (McKenry & Price, 1992), ανεξάρτητα από την γονική επιμέλεια, και γ) της ετερογένειας της πατρικής εμπλοκής στην ζωή των παιδιών μετά το διαζύγιο (Kruk, 1994).

Μια συνολική και συγκριτική θεώρηση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα προβλήματα των πατέρων που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους, ορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τη σχέση μεταξύ των πρώην συζύγων, έτσι όπως, εν μέρει, διαμορφώνεται από την άνιση κατανομή των δικαιωμάτων τους (που κλονίζει τον πατρικό ρόλο και επηρεάζει την ικανο-

ποίηση του πατέρα από τις νομικές διευθετήσεις). Συμπληρωματικά, τα προβλήματα των πατέρων που έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους σχετίζονται κυρίως με συναισθηματικές δυσκολίες που απορρέουν από τις συγκρούσεις μεταξύ των απαιτήσεων του παρελθόντος και του μέλλοντος, μεταξύ των αναγκών των πατέρων και των παιδιών και μεταξύ των παραδοσιακών ορίων των ρόλων των δύο φύλων.

Δεδομένης, λοιπόν, της πραγματικότητας των παραπάνω προβλημάτων και του αυξανόμενου αριθμού διαζευγμένων πατέρων, φαίνεται αναγκαία η κατάλληλη κοινωνική παρέμβαση (Dudley, 1991; Strug & Wilmore-Schaeffer, 2003). Η ανάγκη αυτή φαίνεται να γίνεται επιτακτική αφού, κατά το παρόν, παρατηρούμε ένα πρότυπο πατρικής απεμπλοκής των διαζευγμένων αντρών από την ζωή των παιδιών τους και τη χρήση πολιτικής που προάγει και ενισχύει περιφερειακά τις πατρικές συμπεριφορές (Arditti, 1990). Θεωρούμε ότι η ανάγκη επαναπροσδιορισμού της πατρικής εμπλοκής (Arditti & Kelly, 1994; Campbell & Pike, 1998; Dudley, 1991; Kruk, 1994; McKenry & Price, 1992) μέσα από την επαναδιοργάνωση της σχέσης των πρώην συζύγων και της γονικής ταυτότητας του πατέρα, θα πρέπει να αποτελέσει τον κεντρικό άξονα ενός πλαισίου κοινωνικής παρέμβασης για τους διαζευγμένους πατέρες. [το Διάγραμμα στη σελίδα 30 απεικονίζει τους κεντρικούς άξονες του προτεινόμενου μοντέλου κοινωνικής παρέμβασης]. Αξίζει να διευκρινιστεί ότι η πατρική εμπλοκή συμπεριλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την άμεση πρόσωπο με πρόσωπο επαφή πατέρων-παιδιών, τη συναισθηματική υποστήριξη και καθοδήγηση και τις λειτουργικές συμπεριφορές, όπως η επιβολή πειθαρχίας (Stone & McKenry, 1998).

Η σχέση του διαζευγμένου πατέρα που δεν έχει την επιμέλεια των παιδιών τους με την πρώην σύζυγο του, φαίνεται άμεσα να αποτελεί ένα καθοριστικό παράγοντα για τη σχέση πατέρα-παιδιού μετά το διαζύγιο. Θεωρούμε ότι, δεδομένης της αλληλεξάρτησης μεταξύ της οικονομικής υποστήριξης, των επαφών, της γονικής επιμέλειας και της συμμετοχής στις αποφάσεις που αφορούν στην φροντίδα του παιδιού (Arditti, 1990; Seltzer, 1991), η παρέμβαση στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης μεταξύ των πρώην συζύγων – με σκοπό τον επαναπροσδιορισμό της γονικής ταυτότητας του πατέρα - θα επιδράσει θετικά στα ζητήματα που αφορούν στην οικονομική υποστήριξη και στις επαφές, δημιουργώντας, έτσι, ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ποιοτική και ποσοτική βελτίωση της σχέσης πατέρα-παιδιού. Ωστόσο, φαινομενικά η σχέση των πρώην συζύγων δεν λειτουργεί τόσο καταλυτικά στην σχέση των παιδιών με τους πατέρες που έχουν την επιμέλεια τους. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι σε αυτές τις περιπτώσεις η πατρική επιμέλεια αποδίδεται μετά από αμοιβαία συμφωνία, παρά μετά από δικαστική διαμάχη, στοιχείο που μπορεί να υποδηλώνει την διάθεση συμβιβαστικών διαπραγματεύσεων μεταξύ δύο πρώην συζύγων. Όπως όμως θα αναλυθεί παρακάτω, η επίδραση της σχέσης μεταξύ των πρώην συζύγων

λειτουργεί σε αυτήν την περίπτωση *έμμεσα*, δηλαδή μέσω της θέσης της στα συστατικά της γονικής ταυτότητας του πατέρα.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να διευκρινιστεί ο *επαναπροσδιορισμός της σχέσης μεταξύ των πρώην συζύγων* μετά την αναφορά της πολλαπλής αντίφασης που βρίσκεται πίσω από αυτόν. Μέσα στο πλαίσιο απουσίας κοινωνικών νορμαλιστικών κανόνων για τους ρόλους των διαζευγμένων γονέων, θα πρέπει να θέσουμε όρια μεταξύ ασαφών γονικών ρόλων την στιγμή που είναι απαραίτητος ένας βαθμός άμεσης και/ή έμμεσης αλληλεξάρτησης μεταξύ των πρώην συντρόφων, δεδομένου και του διαχωρισμού μεταξύ φυσικής και ψυχολογικής απουσίας / παρουσίας που συνεπάγεται το διαζύγιο για τον κάθε γονέα. Θεωρούμε ότι ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης μεταξύ των πρώην συζύγων θα πρέπει να γίνει μέσω της *συμβουλευτικής* και της *ταυτόχρονης παρέμβασης στο νομικό σύστημα*.

Πιο συγκεκριμένα, σε *επίπεδο συμβουλευτικής*, προκειμένου να επανακαθοριστεί η σχέση των πρώην συζύγων, οι Ahrons και Rodgers (1987) και Boss (1987) (παραπομπές από τους McKenry & Price, 1992) εφάρμοσαν την ιδέα των οικογενειακών ορίων στις διαζευγμένες οικογένειες. Τα οικογενειακά όρια αφορούν στους κανόνες σύμφωνα με τους οποίους καθορίζεται ποιος, πότε και πώς τα μέλη συμμετέχουν στην οικογενειακή ζωή. Ο προσδιορισμός αυτών των ορίων αποτελεί ιδιαίτερο πρόβλημα για τις διαζευγμένες οικογένειες εξαιτίας: α) της αναγκαιότητας διαχωρισμού των γονικών και συζυγικών υποσυστημάτων, β) της ανακατάταξης των οικογενειακών διεργασιών και ευθυνών και της πιθανής εισροής νέων μελών στην οικογένεια, γ) του διαχωρισμού μεταξύ της φυσικής απουσίας / παρουσίας και της ψυχολογικής απουσίας / παρουσίας των οικογενειακών μελών, δ) της απουσίας σαφήνειας σχετικά με το ποιος είναι μέσα και ποιος έξω από το οικογενειακό σύστημα, ε) της απουσίας ξεκάθαρα ρόλου για το γονέα που δεν έχει την επιμέλεια των παιδιών, κάτι το οποίο εντείνεται από την φυσική απουσία του ίδιου, και στ) της απουσίας κοινωνικών νορμαλιστικών κανόνων για το ρόλο των διαζευγμένων γονέων ή της παραδοσιακής αντίληψης που δεν αποδέχεται την συνεχιζόμενη αλληλεξάρτηση των πρώην συζύγων μετά το διαζύγιο.

Ταυτόχρονα, επειδή το διαζύγιο αποτελεί την τροποποίηση – παρά την διάλυση – της σχέσης μεταξύ δύο ατόμων, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ότι οι πρώην σύζυγοι εξακολουθούν να ασκούν άμεση και/ή έμμεση επιρροή ο ένας στον άλλο μετά το διαζύγιο. Ο βαθμός της αλληλεξάρτησης μεταξύ δύο συντρόφων, βάσει της αμοιβαίας μετάδοσης, αποτελεί την κεντρική ιδέα κατανόησης του τρόπου δόμησης και διατήρησης των σχέσεων. Για το λόγο αυτό η ιδέα της αλληλεξάρτησης είναι ιδιαίτερα σημαντική για την διευκρίνιση των οικογενειακών σχέσεων μετά το διαζύγιο, όταν η συζυγική σχέση τροποποιείται, ενώ η συνέχιση της γονικής σχέσης απαιτεί κάποιο βαθμό αμοιβαίας εμπλοκής (Arditti & Kelly, 1994).

Τα παραπάνω συνεπάγονται ότι η παρέμβαση που αφορά στον επαναπροσδιορισμό των οικογενειακών ρόλων, προκειμένου η οικογένεια να συνεχίσει ως ένα διαζευγμένο οικογενειακό σύστημα, θα πρέπει να εστιαστεί στην διευκρίνιση των οικογενειακών ορίων με τρόπο, ώστε ο συζυγικός ρόλος να μην «μολύνει» τον γονικό ρόλο. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να βοηθήσουμε τους γονείς να διαχωρίσουν τις παρελθοντικές συζυγικές συγκρούσεις από τις συνεχιζόμενες γονικές ευθύνες, προκειμένου να προστατέψουμε την σχέση των παιδιών και με τους δύο γονείς μέσα στο πλαίσιο μιας υποστηρικτικής / φιλικής σχέσης των πρώην συζύγων. Αυτό συνεπάγεται ότι, στην πράξη, οι κοινωνικοί λειτουργοί δεν θα πρέπει να αποθαρρύνουν την επικοινωνία των πρώην συζύγων προκειμένου να ενισχύσουν την αυτονομία του ενός. Η έμφαση στην άποψη του ενός συζύγου για το διαζύγιο συνεπάγεται ότι προσπαθούμε να επιβεβαιώσουμε τις αρνητικές, πολωμένες και διαστρεβλωμένες απόψεις τους ενός γονέα, ενισχύοντας, έτσι, το πλαίσιο μακροχρόνιων συγκρούσεων σε βάρος των παιδιών (Kruk, 1994).

Ταυτόχρονα, η ικανοποίηση των θεραπευτικών αναγκών των διαζευγμένων πατέρων θα πρέπει να συγχρονίζεται με τα νέα δεδομένα που δείχνουν ότι, στα αρχικά και στα τελικά στάδια του διαζυγίου, οι πατέρες αναγνωρίζουν την ανάγκη για ένα συνδυασμό πρακτικής και συναισθηματικής υποστήριξης. Οι ίδιοι φαίνεται να αναζητούν την ευκαιρία να μιλήσουν για τα συναισθήματά τους μέσα σε μια μη-δικαστική ατμόσφαιρα συμπόνιας με κάποιον που είναι ικανός να μεταδώσει ένα γνήσιο αίσθημα κατανόησης της εμπειρίας του διαζυγίου. Θεωρείται σημαντικό ο κοινωνικός λειτουργός να ενθαρρύνει την εξέταση της συναισθηματικής επίδρασης του διαζυγίου στον πατέρα και να λάβει πρωτοβουλία προκειμένου να παρεμποδίζεται η αναστολή της συναισθηματικής του εκφραστικότητας (Kruk, 1994). Αυτή η ανάγκη πιθανόν να απορρέει από το γεγονός ότι οι πατέρες που απευθύνονται για βοήθεια βιώνουν μια ποικιλία διαφορετικών κρίσεων και προσπαθούν να αντιμετωπίσουν κάποιες καταστάσεις, ενώ βρίσκονται υπό τα συναισθήματα της θλίψης, του πόνου και του θυμού (Campbell & Pike, 1998). Ταυτόχρονα, λοιπόν, με την συμβουλευτική του πένθους, μέσα από την εξέταση της κάθε μοναδικής περίπτωσης, οι κοινωνικοί λειτουργοί θα πρέπει να δώσουν πρώτα τη δυνατότητα στον πατέρα να συζητήσει τα συναισθήματα έντονου θυμού για την πρώην σύζυγο του και να εξηγήσει την άποψη του για τα γεγονότα. Οι πατέρες θα χρειαστούν βοήθεια προκειμένου να αναγνωρίσουν την επίδραση των δικηγόρων, των δικαστών και των άλλων μερών των οικογενειακών τους σχέσεων, προκειμένου να οδηγηθούν στην λύση αυτών των συγκρούσεων. Στην συνέχεια, ο κοινωνικός λειτουργός θα μπορούσε να ζητήσει από τον πατέρα να περιγράψει τη σχέση με την πρώην σύζυγο του και τα παιδιά του κατά την περίοδο του χωρισμού. Αυτό μπορεί να συνεπάγεται τη διερεύνηση της επίδρασης της διαδικασίας του διαζυγίου και των αποφάσεων αυτής της διαδικασίας στην μετατροπή των σχέσεων.

Αυτή η διερεύνηση θα μπορούσε να προσφέρει ένα νέο τρόπο κατανόησης του τι ακριβώς συνέβη και να δημιουργήσει νέες ευκαιρίες θεώρησης της αύξησης της πατρικής εμπλοκής (Dudley, 1991). Από την άλλη πλευρά, οι συνεδρίες με τις μητέρες που έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους, θα μπορούσαν να συμπεριλάβουν πληροφορίες, προκειμένου να αυξήσουν την επίγνωση της μητέρας για τη σημασία της σχέσης πατέρα-παιδιού και τους τρόπους μείωσης των τυχόν εμποδίων (Barber, 1994).

Στο επίπεδο του νομικού συστήματος, είναι γνωστό ότι οι δικαστικές διαδικασίες – ιδιαίτερα τα διαζύγια που συνοδεύονται από δικαστικές διαμάχες – επιδεινώνουν τις υπάρχουσες συγκρούσεις και την εχθρότητα μεταξύ των πρώην συντρόφων και προκαλούν νέα προβλήματα, μειώνοντας, έτσι, την πατρική εμπλοκή στην ζωή των παιδιών (Arditti, 1990; Dudley, 1991). Παρεπόμενη είναι η άμεση συσχέτιση των διευθετήσεων που αφορούν στην απόδοση της επιμέλειας – και η ικανοποίηση του πατέρα – για τις διαδικασίες αυτές με την έκταση της πατρικής επαφής με τα παιδιά (Dudley, 1991). Δεδομένων των παραπάνω, η διεύρυνση των εναλλακτικών διευθετήσεων που αφορούν στην επιμέλεια των παιδιών και στα προβλήματα επαφής, όπως π.χ. η απόδοση της κοινής επιμέλειας, υπό συγκεκριμένους, όμως όρους, θα μπορούσε να προάγει τον επανακαθορισμό της σχέσης των πρώην συζύγων και να ευνοήσει τις διευθετήσεις που αφορούν στις επαφές, αυξάνοντας, έτσι, την ικανοποίηση του πατέρα για τα θέματα επιμέλειας, τα οικονομικά ζητήματα και την απόφαση του διαζυγίου γενικότερα. Σε αυτό το σημείο είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι η παραπάνω εναλλακτική διευθέτηση έχει νόημα υπό την προϋπόθεση της χρήσης της «διαμεσολάβησης» (divorce mediation), δηλαδή της αμερόληπτης παρέμβασης ενός τρίτου προσώπου προκειμένου να αναγνωριστούν, να συζητηθούν και να κανονιστούν οι συγκρούσεις που απορρέουν από τα συζυγικά προβλήματα. Λαμβάνοντας υπόψη την ικανοποίηση των πατέρων από τη χρήση της «διαμεσολάβησης» (Emery & Wyer, 1987, παραπομπή από τους Arditti & Keith, 1993), η τελευταία θεωρείται κεντρική στην παρέμβαση που αποσκοπεί στην προαγωγή της πατρικής εμπλοκής και της οικονομικής ευθύνης μετά το διαζύγιο (Arditti, 1990; Dudley, 1991). Επιπλέον, ιδιαίτερα σημαντικός και σύνθετος είναι ο ρόλος του ψυχολόγου στην αξιολόγηση των ποικίλων παραμέτρων της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής των παιδιών και την ειδική πραγματογνωμοσύνη για τον καθορισμό του «συμφέροντος» του παιδιού με σκοπό την υποβοήθηση του έργου των δικαστών σε περιπτώσεις έντονων συγκρούσεων και αντιδικίας [περισσότερα για τις βασικές αρχές της «διαμεσολάβησης» και τις κατευθύνσεις που αφορούν στην πραγματογνωμοσύνη ψυχολόγων για την ρύθμιση της γονικής επιμέλειας βλέπε στην Χατζηχρήστου (1999), σελ. 73-75].

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η συναισθηματική φόρτιση που συνοδεύει την πρώτη στιγμή συνάντησης και τον αποχωρισμό πατέρα-παιδιού, θα

μπορούσε να αντιμετωπιστεί με την «ζώνη ουδέτερης προφύλαξης» (neutral buffer zone). Αυτό σημαίνει ότι, για παράδειγμα, αντί να επιστρέφει ο πατέρας τα παιδιά στο σπίτι την Κυριακή το βράδυ, θα μπορούσε να τα κρατήσει μέχρι την Δευτέρα το πρωί, να τα πάει σχολείο και μετά στο σπίτι. Η πρακτική αυτή προλαμβάνει την ανάγκη του παιδιού να αποχαιρετήσει τον ένα γονέα, την ίδια στιγμή που θα πρέπει να χαιρετήσει τον άλλο γονέα. Η ίδια πρακτική επιτρέπει σε όλα τα μέρη μια καλύτερη μετάβαση και προλαμβάνει τα παιδιά από το συναίσθημα της απόλυτης έκφρασης πίστης στον ένα ή στον άλλο γονέα (Seagull & Seagull, 1977).

Δεδομένων των αντιφατικών ευρημάτων που αφορούν στην καταλληλότητα της κοινής επιμέλειας και στην επίδρασή της στην ψυχολογική προσαρμογή των παιδιών (Arditti, 1990) και των προϋποθέσεων της αποτελεσματικότητας της (Hamner & Turner, 1992), θα πρέπει να προσθέσουμε ότι μέσα από την χρήση της «διαμεσολάβησης» θα πρέπει να γίνει διαχωρισμός μεταξύ των παραγόντων που *κινητοποιούν* και εκείνων που *δίνουν τη δυνατότητα* στους πατέρες να αναλάβουν την επιμέλεια των παιδιών. Για παράδειγμα, η Coles (2003) αναφέρει ότι οι παράγοντες που δίνουν τη δυνατότητα στους πατέρες να αναλάβουν την επιμέλεια των παιδιών τους συμπεριλαμβάνουν την εργασία και την ασφαλή στέγη, ενώ εκείνοι που τους *κινητοποιούν*, αφορούν στην επιθυμία τους να ενσαρκώσουν τον πατέρα που οι ίδιοι δεν είχαν. Η ανάγκη αυτού του διαχωρισμού ενισχύεται και από το γεγονός ότι η κοινή επιμέλεια απαιτεί αρκετή *ενέργεια* από το μέρος των γονέων, προκειμένου να προχωρήσουν όχι μόνο στις πρακτικές διευθετήσεις που απαιτεί η κατάσταση αυτή αλλά και να “διαπραγματευτούν” τα συναισθήματά τους ο ένας για τον άλλο (Buchanon, Maccoby & Dornbusch, 1991 παραπομπή από τους Hetherington, Law & O'Connor, 1993).

Προκειμένου να *καθορίσουμε τα συστατικά της γονικής ταυτότητας του πατέρα* – και άρα τα σημεία στα οποία θα πρέπει να δοθεί η έμφαση της κοινωνικής παρέμβασης – θα υιοθετήσουμε μέρος του μοντέλου των Ihlinger-Tallman, Pasley & Buehler (1993 παραπομπή από τους Stone & McKenry, 1998). Η βασική πρόταση του συγκεκριμένου μοντέλου είναι ότι η πατρική εμπλοκή (για τον πατέρα που δεν έχει την επιμέλεια των παιδιών του) αυξάνεται όταν η ταυτότητα του πατρικού ρόλου είναι σε υψηλά επίπεδα. Τα τέσσερα συστατικά της πατρικής ταυτότητας είναι: α) η θέση της ταυτότητας στην ιεραρχία, που αναφέρεται στην σχετική σημασία του πατρικού ρόλου σε σχέση με τους άλλους ρόλους (π.χ. εργαζόμενος, φίλος, εραστής), β) η δέσμευση στον εαυτό, που αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο ένας άντρας είναι δεσμευμένος στην εγκαθίδρυση, διατήρηση ή αλλαγή της ταυτότητάς του και των σχετικών πατρικών συμπεριφορών, γ) η δέσμευση στους άλλους (π.χ. στο παιδί), που αναφέρεται στις δραστηριότητες που αναλαμβάνει ο πατέρας, προκειμένου να διατηρήσει την σχέση με το παιδί του στο χρόνο, και δ) στις προσδοκίες, δραστηριότητες και αντιδράσεις των

σημαντικών άλλων. Επιπλέον, οι προτιμήσεις της μητέρας αναφορικά με τον πατρικό ρόλο, οι αντιλήψεις του πατέρα για τη μητρική ικανότητα και τη δική του γονική ικανότητα, η συναισθηματική σταθερότητα του πατέρα και της μητέρας θεωρούνται κάποιοι από τους μεσολαβητικούς παράγοντες που θα καθορίσουν το επίπεδο της πατρικής εμπλοκής. Θεωρούμε ότι η παρέμβαση για τον επανακαθορισμό της σχέσης των πρώην συζύγων, έτσι όπως έχει περιγραφεί παραπάνω, θα καθορίσει άμεσα το πρώτο, το δεύτερο και το τέταρτο συστατικό της γονικής ταυτότητας του πατέρα αλλά και κάποιους από τους μεσολαβητικούς παράγοντες που αφορούν στην μητέρα. Με έμφαση στα τρίτο συστατικό, θεωρούμε ότι η κοινωνική παρέμβαση θα πρέπει να λειτουργήσει μέσω της *ψυχοεκπαιδευτικής συμβουλευτικής* και της *κρατικής μέριμνας*.

Όσον αφορά στην *ψυχοεκπαιδευτική συμβουλευτική*, η έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην ενίσχυση της αίσθησης της γονικής ικανότητας του πατέρα, στις επικοινωνιακές ικανότητες (διαπραγμάτευση, ενεργητική ακοή και απόκριση), σε ζητήματα ανάπτυξης και ανατροφής των παιδιών, στην διαδικασία επίλυσης προβλημάτων και το σχεδιασμό, στην αναγνώριση συναισθημάτων και την επίγνωση της συναισθηματικής κατάστασης, και στις αρχές διαχείρισης της συμπεριφοράς, ελέγχου της προόδου και της αποτελεσματικότητας (Devlin & Brown, 1992). Επιπλέον, ο Frieman (1994) αναφέρει σχετικά:

Οι σύμβουλοι μπορούν να καθοδηγήσουν τους πατέρες *προκειμένου εκείνοι να δώσουν προσοχή στην δέσμευση στα παιδιά τους*. Βοηθώντας τους πατέρες να συνειδητοποιήσουν ότι χρειάζεται να σκέφτονται πρώτα τις ανάγκες των παιδιών τους, οι σχολικοί σύμβουλοι μπορούν να βοηθήσουν στην εξάλειψη πολλών συμπεριφορών που θα μπορούσαν να είναι επιζήμιες για τα παιδιά (η έμφαση και η μετάφραση δική μας).

Σε επίπεδο *κρατικής μέριμνας*, η παρέμβαση θα μπορούσε να συμπεριλαμβάνει την καθιέρωση εργασίας μερικής απασχόλησης ή ευέλικτου ωραρίου, προκειμένου οι πατέρες να μπορούν να συνδυάσουν την γονικότητα με την εργασία, την παροχή υπηρεσιών και κέντρων φροντίδας για τα παιδιά, τη δημιουργία υποστηρικτικών ομάδων, προγραμμάτων και οργανισμών – δεδομένης της επιθυμίας των διαζευγμένων πατέρων να συναντιούνται και να συζητάνε με άλλους άντρες που βιώνουν όμοιες εμπειρίες –, την αύξηση των συμβουλευτικών υπηρεσιών για τους γονείς και τα παιδιά (Hamner & Turner, 1992; Tedder et al., 1981). Η παροχή των υπηρεσιών αυτών θα μπορούσε να βοηθήσει στην αντιμετώπιση των οικονομικών/επαγγελματικών προβλημάτων και των προβλημάτων χρόνου των πατέρων που έχουν την επιμέλεια των παιδιών τους.

Κατά το παρελθόν, η πολιτική που αφορά στα *θέματα οικονομικής υποστήριξης*, βασιζόταν στις υποθέσεις ότι η μητέρα αναλαμβάνει πάντα την

επιμέλεια των παιδιών, ο πατέρας έχει πάντα το υψηλότερο εισόδημα και εκείνος θα πρέπει να παρέχει το ποσοστό του εισοδήματος που θα δαπανούσε στην περίπτωση που τα παιδιά ζούσαν μαζί του. Επειδή τα σύγχρονα δεδομένα δείχνουν ότι οι παραπάνω υποθέσεις δεν αληθεύουν πάντα, η πολιτική αυτή θα πρέπει να επανεξεταστεί, προκειμένου να υπάρξει ισότητα, ανεξάρτητα από το ποιος γονέας αναλαμβάνει την επιμέλεια των παιδιών και το εισόδημα του, έτσι ώστε να μπορεί να εφαρμοστεί για όλες τις εναλλακτικές διευθετήσεις απόδοσης επιμέλειας. Αυτή η ανάγκη επανεξέτασης της σχετικής πολιτικής ενισχύεται από: α) τις αντιφατικές διαπιστώσεις που αφορούν στην αποτελεσματικότητα της αυτόματης κατακράτησης μισθού, στην περίπτωση της μη-συμμόρφωσης των πατέρων με την παροχή οικονομικής ενίσχυσης, και β) την κρατική ανάγκη για μείωση του επιπέδου φτώχειας των διαζευγμένων μητέρων αναγκάζοντας του πατέρες να μοιράζονται το εισόδημα τους (Braver & Fitzpatrick, 1991; Meyer & Bartfeld, 1996; Meyer & Garasky, 1993).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνική παρέμβαση θα μπορούσε να εστιαστεί ειδικά: α) στην αμοιβαία πληροφόρηση της οικονομικής κατάστασης του κάθε γονέα. Η πληροφόρηση που αφορά στα έξοδα της μητέρας – εάν αυτή έχει την επιμέλεια – θα μπορούσε να αποτελέσει την επιβεβαίωση για τον πατέρα ότι η οικονομική υποστήριξη συμβάλει πραγματικά στην ευημερία των παιδιών. Από την άλλη πλευρά, οι μητέρες θα μπορούσαν να ωφεληθούν από την κατανόηση των οικονομικών περιορισμών που αντιμετωπίζουν οι πατέρες και από την πληροφόρηση που αφορά στα εκπαιδευτικά προγράμματα εργασίας, στα οποία πολλοί πατέρες συμμετέχουν, προκειμένου εκείνες να μην θεωρούν τα προγράμματα αυτά απλά ως ένα τρόπο αποφυγής της οικονομικής υποστήριξης, και β) στην παροχή προγραμμάτων γονικής συμβουλευτικής. Η γονική συμβουλευτική θα μπορούσε να εξαλείψει τις παρανοήσεις που έχει ο ένας γονέας για τον άλλο καθώς και να προάγει θετικούς τρόπους αλληλεπίδρασης (Bloomer, Sipe & Ruedt, 2002).

Θεωρείται επιτακτική η ανάγκη περισσότερης έρευνας σε θέματα οικονομικής υποστήριξης, ιδιαίτερα για τις μονογονικές οικογένειες κατώτερου οικονομικού επιπέδου και για τους λόγους πατρικής άρνησης για συμμόρφωση στην παροχή οικονομικής ενίσχυσης, δεδομένου ότι αποτελεί έναν τομέα όπου τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας λαμβάνονται σοβαρά υπόψη στην κατασκευή και εφαρμογή της σχετικής πολιτικής (Bloomer, Sipe & Ruedt, 2002; Braver & Fitzpatrick, 1991).

Πριν συνοψίσουμε, θεωρούμε απαραίτητη την αναγνώριση του περιορισμού γενίκευσης των παραπάνω προβληματισμών. Ο περιορισμός αυτός επιβάλλεται τόσο από το συγκεκριμένο κριτήριο παρουσίας και ανάλυσης που επιλέξαμε, δηλαδή, την γονική επιμέλεια, όσο και από την απουσία ξεκάθαρης ποιοτικής και ποσοτικής συσχέτισης του κάθε προβλήματος με την σχέση πατέρα-παιδιού. Επιπλέον, δεδομένης της διωποκειμενι-

κής φύσης της σχέσης πατέρα-παιδιού (Kokkinkaki, 1998, 2003; Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000; Μαρκοδημητράκη, 2002; Trevarthen, 1977, 1986, 1993α, 1993β, 1998; Trevarthen, Kokkinaki & Fiamenghi, 1999), η απουσία αναφοράς των σχετικών προβλημάτων των παιδιών που προέρχονται από διαζευγμένες οικογένειες, θέτει επιπλέον περιορισμούς στην παρούσα εργασία.

Συνοψίζοντας, η συγκριτική και αναλυτική θεώρηση των προβλημάτων που αφορούν στην σχέση των διαζευγμένων πατέρων με τα παιδιά τους μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτά ορίζονται άμεσα και/ή έμμεσα από την σχέση μεταξύ των πρώην συζύγων και από την ταυτότητα του γονικού ρόλου του πατέρα. Αυτή η διαπίστωση μας οδήγησε στην έμφαση της ανάγκης επαναπροσδιορισμού της πατρικής εμπλοκής μέσα από τον επανακαθορισμό της σχέσης μεταξύ των πρώην συζύγων και της γονικής ταυτότητας του πατέρα ως κεντρικό άξονα της κοινωνικής παρέμβασης, που θα προάγει τη σχέση πατέρα-παιδιού μετά το διαζύγιο. Θεωρούμε ότι το σχήμα κοινωνικής παρέμβασης που προτείνουμε, προϋποθέτει ένα πλαίσιο ευρύτερης κοινωνικής ευαισθητοποίησης μέσω της κρατικής μέριμνας και των νομικών μετατροπών.

Βιβλιογραφία

- Amato, P.R. (1993). Contact with noncustodial fathers and children's wellbeing. *Family Matters*, 36, 32-34.
- Arditti, J.A. (1990). Noncustodial fathers: an overview of policy and resources. *Family Relations*, 39(4), 460-466.
- Arditti, J.A., & Keith, T.Z. (1993). Visitation frequency, child support payment, and the father-child relationship postdivorce. *Journal of Marriage and the Family*, 55(3), 699-712.
- Arditti, J.A., & Kelly, M. (1994). Fathers' perspectives of their co-parental relationships postdivorce. *Family Relations*, 43(1), 61-68.
- Atkin, E., & Rubin, E. (1976). *Part-time father, a guide for the divorced father*. New York: Vanguard Press (abstract).
- Barber, B.L. (1994). Support and advice from married and divorced fathers. *Family Relations*, 43(4), 433-439.
- Bloir, K. (2004) Single, custodial fathers. Ohio State University Extension Factsheet: Family and Consumer Sciences (ohio.ag.ohio-state.edu).
- Bloomer, S. R., Sipe, T.A., & Ruedt, D.E. (2002). Child support payment and child visitation: perspectives from nonresident fathers and resident mothers. *Journal of Sociology and Social Welfare*, 29 (2), 77-92.
- Bowman, M.E., & Ahrons, C.R. (1985). Impact of legal custody status on fathers' parenting postdivorce. *Journal of Marriage and the Family*, 47(2), 481-489.
- Braver, S.L., Fitzpatrick, P.J. (1991) Noncustodial parent's report of child support payments. *Family Relations*, 40 (2), 180-186.

- Broderick, C. B. (1992). *Marriage and the family* (Fourth Edition). New Jersey: Prentice Hall.
- Campbell, R. & Pike, L. (1998) Non-custodial father families face a challenging future. Paper presented at the 6th Australian Institute of Family Studies Conference entitled "Changing families, challenging futures", Melbourne 25-27 November.
- Coles, R. L. (2003). Black single custodial fathers: factors influencing the decision to parent (abstract). *Families in Society*, 84(2), 247-259.
- Devlin, A.S., & Brown, E. (1992) Parent education for divorced fathers. *Family Relations*, 41(3), 290-297.
- Dudley, J.R. (1991). Increasing our understanding of divorced fathers who have infrequent contact with their children. *Family Relations*, 43(3), 279-286.
- Fox, G.L., & Blanton, P.W. (1995) Nonresident fathers following divorce. *Marriage and Family Review*, 20, 257-282.
- Frieman, B.B. (1994). Children of divorced parents: action steps for the counselor to involve fathers. *Elementary School Guidance & Counseling*, 28(3), 197-204.
- Frieman, B.B. (1998). What early childhood educators need to know about divorced fathers. *Early Childhood Education Journal*, 25(4), 239-241.
- Hamner, T.J. & Turner, P.H. (1990). *Parenting in contemporary society* (Second Edition). New Jersey: Prentice Hall.
- Hetherington, E.M., Law, T.C., & O'Connor, T.G. (1993). Divorce: challenges, changes and new chances. In Walsh, F. (Ed), *Normal Family Processes* (Second Edition) (p.208-234). New York/London: The Guilford Press.
- Hipgrave, T. (1982) Lone fatherhood: a problematic status. In McKee, L., & O'Brien, M. (Eds), *The Father Figure* (p.171-183). London/New York: Tavistock Publications.
- Katz, A.J. (1979). Lone fathers: Perspectives and implications for family policy (abstract). *Family Coordinator*, 28(4), 521-529.
- Κίρκ, Μ. (2002). Διαζύγιο: το οδυνηρό πέρασμα από τον έγγαμο βίο στον μη έγγαμο και...η ζωή συνεχίζεται (μετάφραση Μάια Ρούτσου). Αθήνα: Άγκυρα.
- Knox, D. (1988). *Choices in relationships: An introduction to marriage and the family* (Second Edition). New York: West Publishing Company.
- Kokkinaki, T. (1998). Emotion and imitation in early infant-parent interaction: a longitudinal and cross-cultural study. Ph.D. Thesis. Department of Psychology. University of Edinburgh, Scotland.
- Kokkinaki, T. (2003). A longitudinal, naturalistic and cross-cultural study on emotions in early infant-parent imitative interactions. *British Journal of Developmental Psychology*, 21, 243-258.
- Kokkinaki, T. & Kugiumutzakis, G. (2000). Basic aspects of vocal imitation in infant-parent interaction during the first 6 months. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 18(3), 173-187.
- Kruk, E. (1994). The disengaged noncustodial father: implications for social work practice with the divorced family. *Social Work*, 39(1), 15-26.
- Lund, M. (1987). The non-custodial father: common challenges in parenting after divorce. In Lewis, C., & O'Brien, M. (Eds), *Reassessing fatherhood*: New

- observations on fathers and the modern family (p. 212-245). London: Sage Publications.
- Μαρκοδημητράκη, Μ. (2002). Η Ψυχολογία των Διδύμων: Μίμηση και συναισθήματα σε ένα ζεύγος ετεροζυγωτικών διδύμων. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Marsh, P. (1987). Social work and fathers-an exclusive practice? In Lewis, C., & O'Brien, M. (Eds), *Reassessing fatherhood: New observations on fathers and the modern family* (p. 183-196). London: Sage Publications.
- McKenry, P.C., & Price, S.J. (1992). Predictors of single, non-custodial father's physical involvement with their children. *Journal of Genetic Psychology*, 153(3), 305-320.
- Meyer, D.R., & Garasky, S. (1993). Custodial fathers: myths, realities, and child support policy. *Journal of Marriage and the Family*, 55(1), 73-89.
- Muir, M.F. (1977). Children and divorce: opportunities for continuing research and practical applications. *Journal of Clinical Child Psychology*, 6(2), 2.
- O'Brien, M. (1982) Becoming a lone father: differential patterns and experiences. In McKee, L., & O'Brien, M. (Eds), *The Father Figure* (p. 184-195). London/New York: Tavistock Publications.
- Parke, R. (1981). *Fathering*. Glasgow: Fontana Paperbacks.
- Seagull, A.A., & Seagull, E.A.W. (1977). The non-custodial father's relationship to his child: conflicts and solutions. *Journal of Clinical Child Psychology*, 6(2), 11-15.
- Seltzer, J.A. (1991). Relationships between fathers and children who live apart: the father's role after separation. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 79-101.
- Stone, G., & McKenry, P. (1998). Nonresidential father involvement: a test of a mid-range Theory. *The Journal of Genetic Psychology*, 159(3), 313-336.
- Strong, B. & DeVault, C. (1992). *The Marriage and family experience* (Fifth Edition). New York: West Publishing Company.
- Strug, D., & Wilmore-Schaeffer, R. (2003). Fathers in the social work literature: policy and practice implications (abstract). *Families in Society*, 84(4), 503-512.
- Tedder, S.L., Libbee, K.M., & Scherman, A. (1981). A community support group for single custodial fathers. *Personel and Guidance Journal*, 60(2), 115-120.
- Trevarthen, C. (1977). Descriptive studies in infant behaviour. In H. R. Schaffer (Ed), *Studies in Mother-Infant Interaction* (pp. 227-270). London: Academic Press.
- Trevarthen, C. (1986). Development of intersubjective motor control in infants. In M. G. Wade and H. T. A. Whiting (Eds), *Motor Development in Children: Aspects of Coordination and Control* (pp. 209-261). Dordrecht: Marthinus Nijhof.
- Trevarthen, C. (1993a). The self born in intersubjectivity: An infant communicating. In U. Neisser (Ed), *The Perceived Self: Ecological and Interpersonal Knowledge of the Self* (pp. 121-173). New York: Cambridge University Press.

- Trevarthen, C. (1993b). The function of emotions in early infant communication and development. In J. Nadel and L. Camaioni (Eds), *New perspectives in early communicative development* (pp. 48-81). London: Routledge.
- Trevarthen, C. (1998). The concept and foundations of infant intersubjectivity. In S. Bråten (Ed), *Intersubjective Communication and Emotion in Ontogeny* (pp. 15-46). Cambridge: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C., Kokkinaki, T. and Fiamenghi, G. (1999). What infants' imitations communicate: with mothers, with fathers and with peers. In J. Nadel and G. Butterworth (Eds), *Imitation in Infancy: Progress and Prospects of Current Research* (pp. 127-185). Cambridge: Cambridge University Press.
- Χατζηχρήστου, Χ. (1999). Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά: η προσαρμογή των παιδιών στη διτυρηνική οικογένεια και στο σχολείο. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Περιεχόμενα

Ο προνοιακός πλουραλισμός στην κοινωνική φροντίδα, παρόν και μέλλον Κουκούλη Σοφία	10
Οι τοπικές κοινωνίες ως παράγοντας συνδιαμόρφωσης της κοινωνικής πολιτικής: ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης Δρακάκης Νικόλαος	31
Αναδιάρθρωση των κρατικών πολιτικών στο χώρο της υγείας: προς την εγκαθίδρυση μιας ηθικής της επικοινωνίας Τζανάκης Μανόλης-Σαββάκης Μάνος	39
Πολιτική, σχέδια δράσης και προγράμματα κοινωνικής φροντίδας Ζαχαριάς Βαγγέλης	56
Όψεις κοινωνικού αποκλεισμού και δίκτυα παρεμβάσεων στο Ηράκλειο της Κρήτης Ζαϊμάκης Γιάννης	68
Υπηρεσίες και θεσμοί κοινωνικής προστασίας στο Νομό Χανίων: διαπιστώσεις και προτάσεις Πετούση Βασιλική	90
Άτομα με αναπηρίες και εργασία: μοντέλο σχεδιασμού και δράσης Βάντης Δημήτρης	112
Το πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι» και η τοπική κοινότητα: εφαρμογή – προβληματισμοί – προτάσεις Χναράκη Ευαγγελία	125
Διεθνής κοινωνική εργασία: ο νέος χαρακτήρας μέσα στο σύγχρονο παγκόσμιο περιβάλλον Πεδιαιδιδάκη Χριστίνα	141
Η υφιστάμενη κατάσταση στο Νομό Χανίων, ο μελλοντικός σχεδιασμός και προτάσεις για διασύνδεση όλων των υπηρεσιών ψυχικής υγείας στην κοινότητα ανά νομό Τζωράκη – Χατζάκη Αικατερίνη, Τζανάκακη – Μελισσάρη Μαρία, Καστανάκη Αναστασία	160
Η συμβολή της τέχνης στην αποασυλοποίηση και στην κοινωνική επανένταξη Γιόμελου Κατερίνα	176
Επίσημα δίκτυα φροντίδας για την κακοποιημένη γυναίκα στην Κρήτη: διαπιστώσεις και προτάσεις Χατζηφωτίου Σεβαστή	187
Οι σχέσεις των διαζευγμένων πατέρων με τα παιδιά τους: προβλήματα και κοινωνικές παρεμβάσεις Κοκκινάκη Θεανώ-Μαρκοδημητράκη Μαρία	201
Ξενώνας ημιαυτόνομης διαβίωσης Μπουρνέλης Μανόλης	230

Στέγες Φιλοξενίας Ανηλίκων Ελλάδος: οργάνωση, δομή, λειτουργία και ανάγκη εκσυγχρονισμού Αρώνη Δέσποινα	238
Ασυνόδευτοι ανήλικοι πρόσφυγες στην Ελλάδα Αλεξάκης Βασίλης-Σπανού Φωτεινή	246
Ο θεσμός των ΚΑΠΗ σήμερα: τάσεις και προοπτικές Παναγιωτάκης Γιώργος	257
Η ποιότητα ζωής χρόνιων πασχόντων ηλικιωμένων και ο ρόλος της κατ' οίκον νοσηλευτικής φροντίδας Ανδρουλάκη Ζαχαρένια, Κορνελάκης Εμμανουήλ, Κουτεντάκης Κωνσταντίνος	265
Νόσος ALZHEIMER: προτάσεις για διασύνδεση στην κοινότητα Καστανάκη Αναστασία-Τζανακάκη Μαρία	272
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ	
Ε.Π. Απασχόληση και επαγγελματική κατάρτιση, παροχή συνοδευτικών υποστηρικτικών υπηρεσιών Βαρούχας Γεώργιος	282
Κοινοτική πρωτοβουλία Equal: Ολοκληρωμένο σχέδιο «Ανοικτοί δρόμοι στην ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας» Κυριακάκης Ζαχαρίας	287
Θεραπευτικό πρόγραμμα «ΑΡΙΑΔΝΗ» Κέντρο θεραπείας εξαρτημένων ατόμων Κουγιουμτζάκη Μαρία	289
Υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας στο Δήμο Αρχανών: Γραφείο Κοινωνικών και Υποστηρικτικών Υπηρεσιών Παναγιωτάκης Αλέξανδρος	296
Πρόσφυγες και ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση: πρόγραμμα «Ιόλαος» Γκαζγκάξη Κατερίνα-Σούρσου Δήμητρα	299
Δομές του Ε.Ε.Σ. για την υποδοχή και προσωρινή φιλοξενία αιτούντων άσυλο στην Ελλάδα Δραγάτης Παναγιώτης	304
Κέντρο Στήριξης Οικογένειας (ΚΕ.Σ.Ο.) Δορκοφίκη Ειρήνη	313
Στατιστικά στοιχεία συμμετεχόντων στη διημερίδα Πεδιαδιτάκη Χριστίνα	317
Η άποψη των συνέδρων σχετικά με τη διημερίδα και τη δράση του Περιφερειακού Τμήματος Κρήτης του Συνδέσμου Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος Πεδιαδιτάκη Χριστίνα	329
Εισηγητές	332